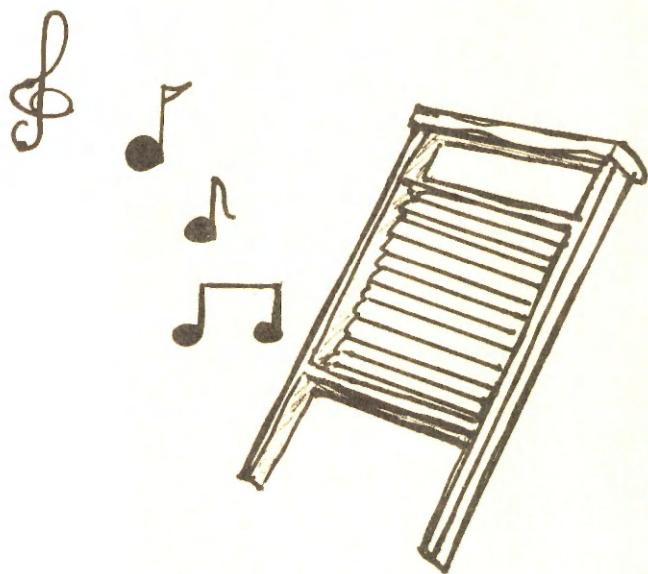

Nr 1–2 2006

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2006 Årg. 27

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller

sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsteckning: Tuuli Forsgren.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2006

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2006

ANITA SALOMONSSON

Tvättbrädemusiken

Festföreläsning vid utnämningen till
hedersdoktor 2005

En blåsig höstdag i slutet av trettioalet blev jag på ett ögonblick människa. Barndomens tunna hinna av ljuv, illusorisk trygghet revs då plötsligt itu och jag såg det mänskliga lidandet.

Kanske är jag i treårsåldern. En nappflaska på diskbänks-hörnet och mångfalden av barntrasor under murkåpan säger mig det.

Det är mor och jag. I minnet är vi som utskurna, ensamma i köket en sällsam stund och försjunkna i tankar. Hon böjd över tvättsån och ett par slitna pojkbyxor och jag över sofflocket och min äldre systems bokmärksänglar.

Jag har brett ut dem över sofflocket och jämför med förvåning och hänförelse färger, ansiktsuttryck och graden av upphöjdhed. Särskilt fångar mig en ängel med runda små kinder och stjärnor strödda över den himmelsblå, böljande kjolen. Jag tycker att den ler mot mig och berättar om alla hemligheterna uppe i himlen.

Köket är fyllt av ånga, håret klibbar i pannan och knappt kan jag urskilja mors ansikte där under hilkan. Men hon är där, det är som en andning, hennes närvaro är mig stark och övertygande. Hon är navet kring vilket allt rör sig. Årstider, skuggor och dagar. Tyst och ihärdigt gnuggar hon plagg efter plagg. Händerna rör sig över tvättbrädan och ljudet, mjukt

och taktfast som ett hjärta, är invant och tryggt. Kanske är det min första förnimmelse av något som skulle kunna jämföras med musik. När som helst kan jag i minnet återkalla denna tvättbrädemusik, en rutchkana från himlavalvet och ner, en klick såpa på fingertopparna, en minimal, så upp igen, såplödder och änglasus.

Så är det den här dagen när jag plötsligt blir människa, seende eller om man så vill, författare.

Att något sker, att ljudet upphör och det blir tyst i köket. Så tyst som det aldrig mer i världen kan bli. Jag vänder mig om och får syn på mor där framför spisen. Hon har stelnat som var också hon en bokmärksängel, nerböjd, med händerna krampaktigt knutna kring tvättbrädans överkant. Axlarna skakar och i skenet från lampgloben, som likt en avlägsen, fördunklad sol, svävar över oss, ser jag ett par tårar glänsa till. Mor gråter, det är som ett svärdshugg, med ens är jag ute ur mig själv och min tankevärld. Som i en dröm ser jag ängeln falla ur min hand. Skräckslaget rusar jag fram och slår armarna om henne och gömmer som i skam mitt ansikte i hennes våta förkläde.

Inte säger vi något, smärta och sorg liksom andra svåra och oörliga själstillstånd, saknade i vår barndom uttryck. Hon lägger en varm, såplöddrig hand på mitt huvud och ber mig med grumlad röst att slå upp ytterdörren. He ha vorte se vart jer, säger hon.

När jag kommer tillbaka är hon som vanligt, lugn och samlad. Hon ger mig ett blekt, nästan skyggt leende och låter tvättbrädan sjunga. Gnuggar, vrider ur, drar upp ett nytt plagg, stoppar handen i såpburken. Men något har förändrats. Jag märker det tydligt. En svart skugga har samlats runt murkåpan och mörka toner har blandat sig i tvättbrädemusiken.

Som i blyxtbelysning har jag fått syn på henne. En bild av armod och naken förtvivlan.

Ett par år senare ser jag vår far i samma skarpa, obarmhärtiga ljus. Det är i oktober, han fyller femtio år, det är tidigt på morgonen och gnistrande kallt. Skarpa skott, främmande röster och lukten av cigarr har brådstörtat fått oss yngre ur sängarna. Huttrande i morgonkylan, barfota och endast iförda de sedvanliga flannelskjortorna, har vi tvärt blivit stående på tröskeln.

För där vid det dukade bordet, med en väldig blombukett i mitten, liljor vill jag minnas, och nejlikor, sitter byggmästarn, mannen som med tiden kommit att helt ha våra liv i sina händer.

På motsatt sida far. En blek, omtumlad och nästan oigenkännlig far. All kraft tycks ha runnit ur honom, sturskhet, barnslighet och ett drag av lättsinne, ja allt det som gör vår far till det han är, är borta, han blickar ängsligt och undergivet upp på sin härskare.

Svarta mustascher, svart blick under lika svarta ögonbryn. Vi hukade i svärtan, vi barn, och flydde som små kaninungar uppför trappan. Kröp samman i en av sängarna och undrade. Att var det verkligen byggmästarn vi hade sett? Cigarrlukten som trängt uppför trappan och nu var på väg att fylla rummet gjorde oss omtöcknade. Efter en stunds funderingar hit och dit kunde vi så genom ett trångt och frostklätt vindsfönster beskåda hans avfärd. Nyfiket och med alla sinnen på spänn. Svart bil. Förstås, tung och präktig, som makligt krasar fram över vår lilla, just denna oktobermorgon, så släta och mildt vitpudrade gårdsplan.

En stund senare, efter en skiva vetebröd, kakor och en minimal tårtbit, faller vi i djup begrundan över hjulspåren. Det är överheten som gjort oss ett besök, resonerar vi, endast den kunde lämna sådana spår efter sig, så breda och tveklöst stinna.

Länge undvek vi också stolen han suttit på. Vi tyckte oss se en tron och en mörk skugga som envist höll sig kvar över

korkmattan. Stackars den byggmästarn! Kan han i sin himmel svälja en sådan orättvis betraktelse? Knappast! I själva verket var han en rätt godmodig person, som under krisåren ofta av ren omtanke gav vår far arbete.

Ännu en bild. Ödslig vintermorgon, stjärnströdda rutor, iskallt golv och lukten av sur, rykande granved. Mor försöker få eld i spisen. En tröstlös morgon, inte en näverbit står att finna, hon gör fåfänga försök med stickor och pappersbitar, de sista sidorna ur en katalog. Små lågor fräser motvilligt en stund och svart, kväljande rök slår emot oss.

Under många år är jag besatt av tanken att mor ska dö, frysa ihjäl ute på gården, bli överkörd på väg från moster Elins tvättstuga eller falla nerför källartrappan, vilket hon också många år senare gjorde. Jag ser mig förtvivlat om efter något brännbart. Någon dagstidning har vi sällan, förstås inte heller veckotidningar, men nötta skolböcker, ransoneringskort och Barnens Vän. Kanske rentav Missionstidningen? Nej, nej, mor skjuter otåligt undan mig och tänder sammanbitet ännu en sticka. Hennes grå, morgontrötta ansikte flammar upp ett ögonblick och jag tycker mig se dödens vita och kalla penseldrag.

Berätta om Hildur Sofia, säger jag då skyndsamt, hur hon dog! Mor vänder på huvudet, förvånat, som har hon alldeles glömt min närvaro, men ler tacksamt emot mig som har jag räckt henne handen över en glupande avgrund. Ja, Hildur Sofia, säger hon tankfullt och hänger ifrån sig spiskroken. Vi är räddade och redan en bit på väg in i klockmakarens hus. Hon ler, ett svagt skälvande leende. Jag vet, hon kan inte låta bli. Hon vet också, tillsammans är vi tändstickan och plånet.

Och berättelsen, som vi intuitivt och till ömsesidig förvåning håller vid liv, kommer villigt till oss. Livet i klockmakarens hus får dödsskräck och morgonkyla att vika. Hildur Sofia, som skadas vid ett åsknedslag och sorgesamt får sluta sitt

liv på julaftonens morgon, hjälper oss snällt genom ännu en frostbiten morgon. Det ljusnar lite och granveden tar sig i takt med berättelsen. Hildur Sofia ger oss ett tacksamt leende och sluter sina ögon. För så sinnrik är världen inrättad att människan, liten som stor, mest består av tändstickor, plån och någon bit näver.

Men syre behövs och en enkel kökssoffa. Människor som andrutet tar sig uppför en backe och söker vila. Kappan över soffkarmen, det är kallt i en farstu, halsduken och skinnmösan. Vinterkyllan får eldar att brinna, berättelser att blossa, människan att släppa ifrån sig minnen och erfarenheter. I kylans famn rämnar hon, vänds hon obarmhärtigt ut och in och söker tröst. En kaffetår, ett sockrat väffelhjärta. Då samlar barnet sitt bränsle på korkmattan en bit ifrån och tänder en eld, en alldeles egen. Som yrvaket flammar upp och börjar leva. En pappersbit för mosters ständiga gråtattacker, en näverflisa från vedbänkens dunklaste skikt för sömmerskans innersta tankar och en avsliten skorem för mormors sargade hjärta.

Att om han int had vöre se lit'n, säger en kvinna förundrat. Kan du förstaa endaa! På ett obegripligt sätt har hon råkat gifta sig med en man som är liten och satt. Kan du förstå he, frågar hon om och om igen. Mor skakar bekymrat på huvudet. He gaar no int göra nainting a't, svarar hon och håller försiktigt upp kaffet, he jer som he jer he! Och mellan de orden löper berättelsens eld och söker sig fram på nya vägar.

Åren går, liv och berättelser tvinnas osökt ihop, och en dag infaller blåmjölkshämtandets tid. Varje kväll är en särskild kväll för någon av dem. En kväll då någon i barnskaran måste ta fyalitershämtarn och ge sig i väg till Sidtorp. Av nödtvång först, ty mörk och enslig ter sig en sådan färd men tillvant efter någon vecka och till sist med en växande och en allt mer tärande hunger. För där, längst in i skogarnas djup, där brinner dag som natt tusen små eldar, öppnar sig rum och allover, där lever friheten, där tassar troll och småfolk ostört om-

kring bland böcker, tidningar och obäddade sängar. Där är människan lika fri som sin berättelse. Han vort dreppe, den där karl'n, hörs en röst. Na, nu lög du alldeles förbinnat, säger någon uppretat. Någon gång viner en paltslev genom luften, att ska dem int äntligen gaa ut i fuse. Någon gång skäller en hund, ångar en köttsoffa, drar en stilla snarkning genom vinterkvällen.

Mjölkhämtarn blir stående på brotrappan och mörkret tärnar. Och småfolket. Trollen? Barnet kastas mellan skräck och förtjusning och lär sig. Näver och sticka och ett tändsticks-plån. Röda lågor slår upp och dikesrenen ljusnar. Men vors hav du ända vöre, säger mor och kastar en blick på väggklockan.

Varit? Barnet blinkar yrvaket i dörröppningen. Ja, hur ska någon veta det. Men mjölkhämtarn är med och berättelsen.

En dag hittar jag oväntat och som på beställning en blå liten anteckningsbok i en kökslåda. Trött och förbränd efter ett omtumlande liv bland byggen, baracker och femtumsspikar. Nu talar de sista bortglömda sidorna till mig. Och en trubbig timmermanspenna. En nåd bara det mitt i knappheten och den nödvändiga sparsamheten. I smyg fäster jag mina första pyrande berättelser på papper. Med små, ihoptryckta bokstäver för utrymmets skull. Ett fåfängt men tappert försök att skildra det jag med barnaögonen faktiskt såg, kvinnornas maktlöshet och uppoffrande slit. Men också inneboende styrka. Endast genom försakelser, sparsamhet, tålmod och stora portioner list verkade en flicka kunna överleva.

Inte nog kan jag tacka Missionstidningen och Barnens Vän. För goda och trösterika berättelser, dikter och bilder. Lina Sandells psalmverser, bl.a. Harriet Löwenhjelm's små poem och Selma Lagerlöfs Kristuslegender. Urval och livshistoria, författarna var krassliga och överkänsliga, sades det, ja rent av sängliggande, vilket gav mig föreställningen om att kvinnor först när de in-

sjuknat något och inte längre var arbetsdugliga tilläts skriva böcker.

Det måste ha varit någon gång efter kriget som den första boklådan från ABF landade i byn. Om det varit ett luftskepp, kunde min lycka och förväntan denna höstdag knappast ha varit större. Caféet i Hjöggböle var vid den här tiden vida berömt för sina gräddtårter. Det var också samlingsplats för fotbollslaget, som om möjligt var mer omtalat än tårtorna. Nu skulle boklådan finnas gömd längst in i caféet och vägen dit gick förstås förbi dessa unga och, som jag i min barnslighet förställde mig, mycket världsvana unga män. Alldeles matt av spänning lyckades jag ta mig fram genom rummen. Och där satt en man, märkvärdigt lik byggmästarn, med nyckeln i handen. Åsynen av honom och boklådan var förkrossande, modet sjönk. Men han såg vänligt på mig, mannen, och erbjöd mig en barnbok. Men nej, jag skakade på huvudet och måste ha sett alldeles olycklig ut för han slog ut med armarna och sa: Ta vilken du vill då!

Nu gällde det, en svepande räddhågad blick över bokryggarna, en flimrande vägg i mossgrönt och blodrött med boktitlar och författarnamn ristade i guld. Jag krympte där jag stod och kastade en räddhågad blick på mannen som satt där och med ett roat, lite förstulet, leende betraktade mig. Jag blev osäker, misstrodde han mig, tänkte han kanske förbjuda mig? I rädslan klarnade blicken och jag lyckades urskilja två kvinnonamn. Åsa-Hanna och Katinka. Modet steg. Jag pekade på Katinka, på Astrid Värings Katinka och med den på pakethållaren cyklade jag på mors cykel tillbaka över kallmyren.

En dag läste jag en bok och hela mitt liv förändrades, har Orhan Pamuk, Turkiets stora författare sagt. Så blev det denna dag, livet blev sig aldrig mera likt. Låshungern hade på allvar drabbat mig.

Och knappst hade jag hämtat mig så var vindsrummet hem-

ma fyllt med tidskrifter, tidningar och böcker. Bror Kurt hade återvänt från Jägarskolan och tömt sina väskor. Idrottsbladet, All Världens berättare, Rekordmagasinet. Jag läste allt med glupande aptit. Olle Hedberg, Frank Heller, Jan Fridégard, Ivar Lo Johansson. De här kan du låta bli, sade min store, allvarsamme bror, och lade ett par tre stycken åt sidan. Knappt hade han försvunnit igen så var jag där. Varg-Larsen, Lars Hård, Geniet. Tusen och en natt. Överallt ute i världen brann berättelsens magiska eld.

Därefter kom inackorderingsrummens tystnad och enslighet. En säng, en byrå, en trasmatta. Böckerna som enda värmekälla. Agnes von Krusenstjerna. Fröknarna von Pahlen, Fattigadel, Tonyböckerna. Andras upplevelser som mina. Igenkännande och identifikation. Inte nog kan jag lovsjunga biblioteken. Lyckostunderna vid arbetsdagens slut. Ensligrummen. Kloster-tillvaron. Övertygelsen om att där fanns en väg som bar, en hemlig och förtigen som rakt genom smärtans och vilsenhetens öde skog öppnade sig mot friheten.

Jag passade barn en tid och hamnade därefter av en slump i en skeppshandel. På skolbiblioteket fann jag en lycklig kväll Mika Waltari. Så mätte jag om dagarna upp mjölk och grädde och somnade till häxprocesser, Mikael Hakim eller Sinuhe Egyptiern. Eller Sju bröder, Aleksis Kivi, som också räckte mig en hand. För att nästa morgon, rödögd men styrkt i anden, på nytt börja väga upp risgryn, kaffe och snus. Finsnus, grovsnus, Röda lacket och Stockholmsettan. En dag kom en rödhårig rysk sjöman in i butiken och gav mig en ovanligt stor och rund apelsin. Då och då skickade han brev från hamnar runt om i världen. Frimärken och poststämplar kunde jag beundra men innehållet sorgligt nog endast gissa.

Jag flyttade till Västerås och fick arbete i en charkbutik. Jag fann ett nytt badhus och ett större bibliotek. Och, just det, de ryska klassikerna. Vad behövde jag därutöver? Bröd, kanske,

filmjök och limpa. Allt var mig nog, bara biblioteken fanns. Och Maxim Gorkij, Tolstoj och Tjechov.

Jag skar smörgåsmat i lövtunna skivor och tänkte på greve Vronskij, jag tänkte på Anna, stackars Anna, och såg köttfärsen i långa, röda floder flyta fram. Jag skurade golv och tyckte mig emellanåt se hur den ryska stäppen flimrade och brann i eftermiddagshettan. Jag tänkte ofta på Anton. Anton Tjechov. Det var slibbigt och tungt i köttbutiken, det förstod han nog. Jag lade en bit skinkstek på vågen och tänkte på Raskolnikov. På hur hungrig han var. När lukten av bränt kött brände i näsan och motorsågen med ett vilt och skärande ljud åt sig igenom nya djurkroppar fick jag ha Maxim Gorkij i sinnet. Maxim, brukade jag tänka, jag vet hur du kände dig bland färgkaren. Varför du klippte sönder ikonbilderna. Att allt så trööstlöst försiggick dag efter dag omkring dig samtidigt som ditt hjärta frös och svalt. Det var kassaklirr, Maxim och jag, det var skärmaskinen, Raskolnikov och jag, vi halvsvalt och frös på våra rum.

Tills en dag en dagstidning låg uppslagen i ett trångt litet kontorsrum och en liten annons flammade till. Vindelns Folkhögskola! En telefon ringde, långt bortifrån hörde jag någon som ville tala med föreståndaren. Med ögonen på annonsen räckte jag över luren och förvånades över att någon fanns där. I detta rum vari en annons svävade. Och bokstäver. Stipendier och inackordering. Prospekt, begär prospekt, läste jag. Begära, ordet som närapå varit skamligt att uttala! Nu skulle jag till och med bli tvungen att skriva det. Och formulera till en uppmaning. Var god och skicka mig. Omtöcknad men lätt som en bokmärksängel flög jag sedan ut i butiken. Inom mig flammade en ny eld och kunderna, ja jag tyckte de satt på min barns soffas och log belåtet.

Vistelsen på folkhögskolan blev förstås en rik, omtumlande och oförglömlig upplevelse. Att läsa på dagtid, vilken nåd, att äta frukost, lunch och middag, vilken sällspord lyx. Och en

rektor som så gott som handgripligen körde oss upp till biblioteket!

Det var märkvärdigt, mycket märkvärdigt. En högre rymd omslöt oss, Maxim, Raskolnikov, Anna Karenina, Natascha och jag. Och till min gränslösa förvåning uppenbarade sig en dag en poet. En äkta och i denna natursköna miljö alldeles självskrivnen. Det var Lars Englund. I svart basker och välputsade läderstövlar, vilka han stolt och inte utan koketteri förvisade. Lyssna nu sopprötter, sa han och lade upp fötterna på bordskanten, slöt de vackert välvda ögonlocken och läste med låg och nästan överjordisk stämma:

*"Jag ville komma ut så tidigt
att jag kunde överraska morgonen, överrumpla den
– liksom genom en annan dörr
och plötsligt vara där innan den anade det.
Se den klä sig som en flicka
I vaknande hassellöv
Och långsamt vindrört ljus och vatten –
Och märka mig och ropa till med gälla fågelröster!"*

Det blev tyst som efter tvättbrädemusiken. Djup tystnad. Som dräpta satt vi där, blanka och innehållslösa som pannlock. Där har ni, sopprötter, sa han, tog ner de välputsade stövlarna och log stort och illfundigt. Skriv nu en uppsats om mormors gamla hatt eller något annat oväsentligt!

"Vaknande hassellöv" och "vindrört ljus" – knappt vågade jag fatta pennan.

Poesin hade drabbat mig. Som bedövad stapplade jag upp för bibliotekstrappan och fann Karin Boye, Edith Södergran och ännu en utforskad bit av mig själv.

Så småningom återfann jag också skrivandet. Skriv, bara skriv, uppmanade mig en ung lärarvikarie som så småningom skulle komma att debutera som författare. Många år senare

möttes vi på en bokmessa, Fredrik Segerståhl och jag. Läraren och eleven.

Nu blev det inte så, berättelsen fick vänta, kärleken kom in i mitt liv. Ekon från förr, tvättbunkar, barnkläder, det var mor och jag igen, men på ett annat sätt. Tvättmaskinsdunk, diskmaskins-skrammel och ett hämningslöst brännande av lyse. Ingen far i strumpfötterna, ingen förkrossad mor över en obetald lysräkning. Det var en ny tid. Jag läste in studentbetyg och vågade mig på en universitetskurs i litteraturhistoria. Där fann jag dem igen, Maxim Gorkij, Tolstoy och alla de andra. Det var en stark upplevelse, jag var nu nära elden men ville uppenbarligen utan att veta det hellre tända den.

Jag sökte in på socialhögskolan.

Och redan satt de där, tvättskumsmänniskorna, och väntade på mig. I bekvämare soffor men med samma motlut inomboards och svårigheter. Också berättelserna var desamma. Att kan du förstå, hur kunde allting bli som det blev? Att han var så liten, eller hon? Och berättelsen sprakade och brann omkring dem.

Åren går. En sällsam dag, vi vet hur det ser ut. Ett belamrat skrivbord, en tömd kaffekopp och en uppslagen tidning. Redan nu anar ni, vet ni. En liten annons kliver upp ur trycksvärtan. Visst. Skrivkurs på Vindelns Folkhögskola. Ett par dagar för läshungriga och skrivsugna. Inga prospekt, bara ett telefonnummer.

Och en poet och författare. Gunnar Balgård. Redaktör för den Norrländska tidskriften Provins. Kunde jag inte komma och berätta om min bror Kurt? Visst, och kunde jag skriva ner det? I detta ögonblick drabbades jag av övermod och svarade ja. Ett beslut som jag rätt snart insåg var förhastat. För det kom att dröja en tid, tvättbrädemusiken hade trots allt kommit en bit på avstånd. Jag fick vänta länge på soffan innan den kom. Löddrig och mjuk, en rutchkana från himlavalvet och

ner, en klick såpa, en liten, ytterst liten, och så upp igen. Med ljudet dunkande i ryggmärgen skrev jag ett porträtt av Bror Ö. Det var så vi hade kallat honom. Han som gått till kamp mot orättvisorna.

Ja sedan var jag fast. Tvättbrädemusiken hade mig åter i sitt våld, i drömmen var jag där, letade näver, förbrukade tändsticka efter tändsticka och letade efter mors ansikte under hilkan.

Tro mig eller ej, där kom en tredje annons i min väg. Ett belamrat skrivbord, ni vet, fakturor och en urdrucken kaffekopp. Den här gången var det Medlefors Folkhögskola. Inte nog kan jag lovsjunga folkhögskolornas existens. En debutantkurs, ledd av Staffan Söderblom och, just det, Gunnar Balgård. Uppgiften var att ur minnet lyfta ett barndomsminne. Då kom det till mig, smärtsamt och förlösande, bilden av min mor där framför spisen med tvättbunken på en kullvält stol. Köket är fyllt av vattenånga. Hon gnuggar ett par pojkbxor. Tvättbrädan sjunger tryggt och jag granskar min systems bokmärksänglar.

Då plötsligt upphör musiken, det blir tyst i köket. Jag vänder mig om, mor har stelnat där över tvättbrädan och ur hennes ögon faller tårar. Jag rusar fram och slår i vild skräck armarna om henne. Eller som jag i efterhand föredrar att se det, om både henne och berättelsen.

I godan ro kunde jag sedan resa hem och skriva debutromanen Änglabilder! Mor, som var en klok, allvarsam och mycket blygsam person, skulle nog ha tyckt att en sådan sak var onödig. Men kanske log hon igenkännande i sin himmel, precis som när elden äntligen tog sig, ja, det vill jag gärna tro, och undslapp sig ett ofrivilligt och lätt förvånat – men försanningen!

LARS GUNNAR OLSSON

En otrohetsskandal vid 1600-talets slut

Inledning

Otrohet kan idag av omgivningen mötas med en axelryckning – såvitt det inte är en kändis involverad. Då väcks vår nyfikenhet för de pikanta inslagen. Skilsmässor har nästan blivit det normala. Så, vem bryr sig.

Annat var det på 1600-talet. Då var äktenskapet en av Gud instiftad helig institution som icke fick brytas; ända tills döden skiljer oss åt, som det heter. Detta var en tid då personlig heder och ära var viktig. Minsta skymf kunde leda till duell – framförallt bildligt talat, men stundtals också på blodigt allvar. Att officiellt bli bedragen av sin hustru kunde innebära en katastrof för mannens status i det patriarkala samhället.

Historien om umeborgaren Östen Östensson Leemans kraschade äktenskap med den unga hustrun Maria Wilstadia, är en berättelse om otrohet och dess konsekvenser i en tid då Gud och Konungen vakade över människornas förehavanden. Detta var i en tid då ära, heder och manlighet kunde betyda mer än livet självt.

Östen Östensson Leeman var en välbeställd borgare i Umeå. Hans omfattande affärsverksamhet har avsatt många spår i den historiska dokumentationen.

Leeman försörjde sig som handelsman och som skeppare. Hans besök i hamnarna längs norrlandskusten och Stockholm var nödvändiga för affärerna. De tider han var hemma upp-

togs av aktiviteter för att bevaka och utveckla de affärsmässiga intressena i Umeå, där han hade sitt hem, sin gård och ett antal handelsbodar. Han bedrev handel med andra umeborgare och han gjorde affärer med bönderna i socknen. Leeman hade exempelvis flera väl dokumenterade affärstransaktioner med affärspartners i Gräsmyr, Nordmaling, några mil söder om Umeå. Bland annat nämns att Per Hansson i Bredvik inte förmått erlægga sin skuld, varför Leeman 1678 övertog dennes egendom bestående av 9 mark jord.¹

Om Maria Wilstadia vet vi egentligen inte mer än att hon var dotter till en präst, att hon var barnlös och att hon var yngre än sin "bråkige" make Östen.

Leemans första äktenskap blev mycket kort, då hustrun Anna Bäck redan efter fyra månader år 1680 lämnade detta jordelivet.² Han levde därefter som änkeman fram till 1685, då han gifte sig med prästdottern Maria Wilstadia. Äktenskapet skulle dock visa sig bli ett komplett misslyckande.

Uppenbart misskötte Leeman sitt äktenskap. Hos den försummade Maria väcktes ganska snart en önskan om ett nytt liv med en annan man. Det finns en rad skäl som talar för detta. Leeman var nämligen en obotlig drinkare. Och en vidlyftig bråkmakare. När affären Leeman-Wilstadia rullades upp, kom den därför inte som någon överraskning.

Vid rättegången den 24 mars 1692, kunde två av Leemans närmaste grannar, borgmästaren Anders Gertson och rådmannen Anders Mattson, vittna om hur Leeman kunde kasta ut sin hustru från hemmet – både dag- och nattetid. Ibland fick hon ta skydd i uthusen. Andra gånger kunde hon ta hjälp av grannarnas beskydd.³ Leeman var ofta på resande fot, vilket naturligtvis inte gynnade samlivet med den unga hustrun som ofta blev lämnad ensam hemma på gården i Umeå. I samband med skilsmässoförhandlingarna kom han dessutom att flitigt anklagas för sin "naturliga bräcklighet", det vill säga för sin impotens, vilket medfört att han inte kunnat fullfölja

sina äktenskapliga plikter i sängkammaren. Det blev ytterligare ett starkt argument för dem som arbetade för äktenskapets upplösning. Såväl i protokollen från Rådstugurätten i Umeå som i Domkapitlets i Härnösand och i Kungl. Maj:ts protokoll, finns tydligt kritiska kommentarer om Leemans bullriga livsstil och dess konsekvenser under några händelserika år på 1690-talet. Två av grannarna kunde vittna om hur illa Östen Leeman behandlade sin hustru Maria Wilstadia och hur han misskötte sitt arbete:

[...] oroligt lefwerne fördt, så att hans hustru dessmedelst som oftast icke allenast dagar uthan och nätter måst med tårar fly huus och gård, och sökia härbärke hoos sina grannnar; När och sådant icke låtit sigh giöra, har hon uthi uthuusen måst sigh heela nätterna undan sin man giömma, hwar med hon altför ofta framhärdat, och ej achtat dhe förmaningar och hootellser af straff, honom så wähl af Sahl. Hr General Majoren och Landshöfdeingen högwälborne Hr Hans Abraham Kruise som denna Rätten iämbwähl Prästerskapet föresattas[...]

[- - -]

[...] och betyga ähr att Leeman, fördela dhe sista åhren han warit med sin hustru tilhopa ganska litet föröfwat och beflitat sigh om någon handell eller andra medell till sin näring anskaffande, uthan slagit sigh till drycken-skap[...]

[- - -]

[...] och oftast med siukdom drag och widh sängen håls [...]⁴

Schönheit

En elegant och charmerande herre uppvaktade den ensamma och olyckliga Maria. Schönheit – eller Johan Heinrich von

Schönheit som han var döpt till – kom ursprungligen från Livland och hade år 1680 inlett sin karriär i Umeå som landsbarberare. Sedan några år tillbaka hade han även åtagit sig ansvaret som länets landsfiskal. Han såg bra ut och "var till sitt yttre lik Karl XI", har det sagts. Ett annat omdöme om Schönheit, som också det har myntats av "gamla fru Gädde på Bolåt", är att "hans största felsteg var fruntimmer och han hade en böjelse för trätor och rättegångar".⁵ Sanningshalten i detta citat stärks av den historia som blottas i affären Leeman-Wilstadia.

Schönheit var vid denna tid nybliven änkeman som säkert också längtade efter en ny partner. Han såg chansen att göra en framstöt på Maria – och tog den!

Wilstadia och Schönheit

På vårkanten 1690 kunde kärleksförhållandet mellan Maria och Johan Heinrich inte längre hållas hemligt. Och i augusti – innan maken och skepparen Östen återkom från sommarens långväga handelsresa – såg sig Maria tvingad att fly staden.

Först reste hon till Gamla Karleby i Finland, där hennes bror Jacob Wilstadius tjänstgjorde som stadens borgmästare. Brodern skulle senare komma att spela en viktig roll som Marias juridiska ombud, när hennes otrohet mot maken blev ett ärende för stadens, kyrkans och rikets domstolar.

I oktober 1690 anlände den nu höggravida Maria till Stockholm, där hon hade släkt som kunde hjälpa henne. Den 5 december 1690 föddes så ett litet "pigebarn".⁶

Under tiden befann sig maken Östen Leeman i stor förnedring och förtvivlan hemma, helt ovetandes om var hans svekfulla hustru nu befann sig. Svartsjukan härjade i hans kropp.

Affären Djurman

Det finns ett intressant förspel till den akt där landsbarberaren och landsfiskalen Johan Heinrich Schönheit kliver in på scenen och komplicerar relationen mellan Östen Leeman och hans hustru Maria Wilstadia.

Leemans förhållande till hustrun i andra giftet var, som sagt, dåligt. Östen och Maria hade bara varit gifta i ett par år när Leeman angrep guldsmeden, mäster Anders Mattson Djurman. "Uppe i lappmarken" hade Djurman haft en "affär" ihop med Maria Wilstadia, hävdade Leeman. Till rådstugumötet den 7 maj 1687 hade Djurman därför instämt Leeman för att ha spridit falska rykten, eller som det står i protokollet: "för grov och ärerörig beskyllning".

Leeman valde dock att inte komma till rätten. Ärendet kom därför ånyo upp den 11 maj. Inledningsvis hävdade han att ryktet var ett "kärningsskvaller" och inget annat. Men enligt vittnesmål kunde det bekräftas att "folk hört det sägas". Leeman föll nu till föga och erkände att han sagt det som han beskylldes för. Men det han sagt var sagt i dryckenskap, vilket han ansåg vara en förmildrande omständighet. Leeman fälldes ändå att betala 6 daler silvermynt i böter. Samtidigt varnades Leeman för att han pratat illa om sin egen hustru. Han hade förolämpat henne, ansåg rätten.⁷

Hur det egentligen var med denna beskyllning är något oklart. Men om Djurman inte agerat, hade det – enligt dåtidens hedersuppfattning – kunnat betraktas som ett erkännande. Moraliskt sett var han därför tvingad att gå till attack och aktivt försvara sin ära.

Den svartsjuka Leeman slår vilt omkring sig

Att Leemans hustru var otrogen med landsfiskalen Johan Heinrich Schönheit, hade uppmärksamats av de mest närstående.

Men när det uppdagades att Maria Wilstadia flytt till Stockholm och där fött ett barn – Schönheits barn – då blev hela den skamliga historien känd av alla i staden. Handelsmannen och skepparen Östen Östensson Leemans ära och heder stod nu på spel.

Att ha blivit bedragen av sin hustru, var naturligtvis förödmjukande. Han var nu – och med all rätt – orolig för att bli till de övriga borgarnas åtlöje. Han bodde och verkade i en liten stad där alla kände alla. I Umeå stad fanns, vid tiden då dessa händelser begav sig, endast cirka 600 invånare och 125 fiskala hushåll föremål för beskattning. I socknen hade 445 hushåll knappt 3 000 invånare. Glesbygd kallar vi det idag. Naturligtvis var det svårt att i ett så intimt samhälle hålla förhållandet diskret och hemligt.

För Leeman förelåg en uppenbar risk att bli så kallad "han-rej", något som vid den tiden var ett mycket förklenande namn på en försmådd äkta man.⁸ När Leeman började med sina våldsamma utfall mot omgivningen, kan man förstå att han gjorde det i syftet att rädda sin heder och sitt anseende som äkta man. Och kom ihåg: detta var exakt vad omgivningen förväntade sig av honom. Han försvarade inte bara sin egen ära. Som representant för gruppen – de manliga borgarna i staden – var det indirekt också kollegornas, grannarnas och rådmännens ära som stod på spel.

Men först försökte han få tillbaka sin hustru

Vad kunde han göra? Leemans första instinkt var – trots allt – att försöka återvinna sin hustru.

I mitten på augusti 1691 – ungefär ett år efter att Maria rymt från Östen – lämnade han till Umeå Rådstuga in en kopia på en specifikation på de saker som Maria Wilstadia tog med sig, då hon i augusti 1690 hade lämnat honom. Leeman ville att denna förteckning skulle skickas till kungliga rådet

Christopher Gyllenstierna med en begäran om att tillse att Maria återvände hem till sin man i Umeå.⁹

Bråket med Schönheit den 18 augusti 1691

Leeman hade varit helt förvissad om att hela historien kunde skyllas på landsfiskalen och hans insmickrande elegans och svekfulla förförarmetoder. Självklart kände han ett behov av att få ge sig på den simple hustrutjuven. Och det skulle inte saknas tillfällen.

När han den 18 augusti 1691 stötte på Schönheit ute på gatan, gick Leeman till attack. I det handgemäng som nu uppstod kom Leeman bland annat att rycka käpp och nycklar av sin hustrus förförare. En besvärande rättegång skulle följa.

Leemans möjligheter att komma undan straff var i princip obefintliga. Till Schönheits fördel kunde nämligen häradshövdingen och vice borgmästaren, lagmannen Lars Jacobsson Grubb vittna. Och det var ju Grubb som också satt som domare vid den rättegång den 19 oktober, då domen föll. Grubbs vittnesmål finns nedtecknat i domboken.

Det var den 18 augusti och Grubb hade just lämnat sitt hus på främre gatan på Backen, då han först råkade borgaren Östen Leeman, som vid tillfället var något drucken. Häradshövdingen hade då frågat Leeman vart han var på väg, varvid Leeman förklarar att han var på väg upp till sockenkyrkan och sin gård på Backen. Han behövde regementsfältskären Erik Lekångers hjälp för sina fötter, sade han. Men först hade han något att beställa om i staden, hade Leeman framhållit. De befann sig nu mellan Anders Gertssons och Michel Bäcklunds gårdar. Det var här som landsfiskalen anslutit sig, berättade Grubb. Utan förvarning hade Leeman plötsligt gett sig på Schönheit och kallat honom "din sakramentiska karl" samt fattat tag i hans käpp och tagit den ifrån honom. Grubb för-

sökte nu hindra Leeman att slå fiskalen som, efter häradshövdingens inrådan, skyndat sig undan. Schönheit bad att få igen sin käpp. Leeman vägrade. Leeman kastade en sten mot Schönheit. De befann sig nu vid Michel Bäcklunds gård, när landsfiskalen nu tog upp den sten som Leeman kastat och slängde den tillbaka mot Leeman. Stenen missade sitt mål. Genom att huka sig mot marken undvek Leeman att bli träffad. Där han nu låg var han ett lätt byte för landsfiskalen. Enligt Grubb skulle Schönheit mycket väl ha kunnat slå Leeman fördärvad, om han velat, men gjorde det inte.

Grubb och Schönheit tog samma tvärgata tillbaka till borgmästare Gertssons port. Kampen var över. För denna gång.

Leeman ansåg sig orättvist behandlad. Och framförallt ansåg han att Schönheit och Grubb stod i maskopi med varandra. De hade "hållit tillhopa" i rätten mot honom, sade Leeman. Men det lönade sig inte att klaga.

Leeman vägrade att infinna sig i Rådstugan när ärendet skulle behandlas, varför han vid fyra tillfällen under oktober månad dömdes för domstolstrots efter "Stämbnings försittande att svara fiskalen Johan Heinrich Schönheit för Råån".¹⁰ Till Rådstugans sammanträde den 7 oktober var han kallad att närvara klockan 08.00. Enligt protokollet väntade man till klockan 10.00 innan man fastställde att Leeman inte behagat infinna sig.

Det var kanske ingen tillfällighet att Leeman valde att utebli från rätten. Kanske använde han sig helt enkelt av den "förhalandets praktik" som Dag Lindström redogör för i en uppsats.¹¹ Naturligtvis förstod Leeman att han inte skulle klara sig. Men genom att utebli från rätten försökte han undandra sig delaktighet i det oönskade beslutet. På så sätt hade Leeman gjort vad som stod i hans makt för att värna om den egna hedern.

Först den 19 oktober kunde Rådstugurätten till slut döma borgaren och handelsmannen Östens Östensson Leeman

”[...] för en Kiäps Röfwande af Fiskalen Johan Schönheit Item Nyckeldragh”.¹² Det kostade tre daler silvermynt per tillfälle för Leeman att utebli från rätten. Och priset för att ha skändat Schönheits ämbetssymboler staven och nycklarna sattes till 20 daler silvermynt.¹³

Bråket med Schönheit den 28 augusti 1691

Men Leeman nöjde sig inte med uppgörelsen den 15 augusti. Två veckor senare uppstod en ny konfrontation. Händelseförloppet finns väl dokumenterat i protokollen från den rättegång som genomfördes ett par månader senare.

Berättelsen stöder sig på ett skriftligt vittnesmål inlämnat av landskamreren, den välbetrodde Johan Kiempe. Det var på aftonen den 28 augusti 1691 som Kiempe hade funnit de båda kombattanerna Leeman och Schönheit ståendes utanför sitt fönster. De båda stod mitt för Hans Erikssons port. Där återfanns även en annan person, Måns Persson, en person som Johan Kiempe dock sade sig inte känna igen.

Leeman och Schönheit syntes samtala. Strax skiljdes de åt och båda började gå neråt älven mot färjeläget. Leeman hade först valt att gå i riktning mot Rådstugan men ganska omgående vänt om efter landsfiskalen. Vad som sedan hände nere vid stranden, hade landskamreren svårt att säga något om. Men det hade inte dröjt länge förrän någon knackade på Kiempes fönster. Det var Schönheit som återvänt. Han var klart upprörd. Leeman hade förföljt honom upp i staden igen. Och vad Kiempe nu kunde se, var hur Leeman kastade sten mot Schönheit. Kiempe öppnade fönstret. Leeman vände sig då om och fick på något sätt tag i Schönheits nycklar med vilka han försökte slå sin rival. Fiskalen försökte försvara sig med sin käpp med vilken han slog Leeman över händerna.

Färjepigan Ingrid Kiönigsdotter kunde lämna en komplette-

rande redogörelse om vad som pågått nere vid stranden. Enligt färjepigan hade Schönheit kommit ner till stranden och begärt att få bli färjad över älven. Schönheit hade bråttom. Bakom landsfiskalen såg färjepigan hur handelsmannen och skepparen Leeman dök upp med stenar i handen, vilka han kastade mot landsfiskalen. Schönheit bad ivrigt färjepigan att snabbt skynda sig ut från land. Leeman hade fortsatt att kasta sten efter båten när de lade ut.¹⁴

Bråket den 28 augusti reglerades rättsligt under onsdagen den 21 oktober 1691, varvid Leeman dömdes böta 6 daler silvermynt för nyckeldrag.

Bråket den 22 oktober 1691

Redan dagen därefter, det vill säga torsdagen den 22 oktober 1691, var det dags igen för Leeman att gå till attack mot hustrutjuven Schönheit.

De båda befann sig återigen nere vid Umeälvens färjelänning, strax nedanför Rådhuset. Denna gång blev bråket mer av det verbala slaget.

Leeman hade beskyllt Schönheit för att vara en horhund. Det erkände han vid den kommande rättegången som hölls den 12 december samma år. Kanske hade han också kallat honom för skälm. Men detta uttryck kände inte Leeman igen att han skulle ha sagt. Av protokollet framgår att Leeman också kastat ur sig en beskyllning om att Schönheit inte hade laglig rätt till Böle gård, den bostad som Schönheit disponerade och som låg på andra sidan älven. Leeman hade helt framt menat att landsfiskalen stulit Böle gård från kungen.¹⁵

Den 9 november hade Leemans egen piga, Karin Johansdotter, berättat om sin husbondes uttalande – till dennes nackdel. Hon kallades därför till rättegången för att även där berätta vad hon visste om vad som gjorts och vad som sagts. Emeller-

tid uteblev pigan från rätten, varför hon dömdes till böter.

Rätten noterade att Leeman tillfogat Schönheit oförsvarliga tillvitelser och därmed skymfat honom. Något straff lät man dock inte tilldela honom – denna gång.¹⁶

Bråket med Christian Pedersson i april 1692

Det var inte bara Schönheit som drabbades av Leemans aggressiva utslag av svartsjuka. Även grannarna fick sin beskärda del.

Rättegångsförhandlingarna beträffande äktenskapets juridiska och kyrkliga giltighet pågick i all sin yvighet våren 1692. Och naturligtvis kände sig Leeman pressad. Man beskyllde honom för att ha misskött sin hustru å det allra grövsta. Leemans sårade självkänsla och svartsjuka, i förening med den bullriga livsstil som nu blivit hans kännemärke, fick sina konsekvenser. Under våren 1692 förekommer Leeman i en rad ärenden av affärsekonomiskt negativ natur. Men framförallt är det bråket med grannarna som här väcker vår nyfikenhet.

Den 22 april 1692 – det vill säga en dryg månad innan otrohetsaffären fick sin juridiska avslutning och samma dag som Leeman varit uppe i rätten för lösandet av ett par affärstransaktioner – hade Leeman hamnat i handgemäng med Christian Pedersson. Som följd av detta dömdes Östen Leeman den 28 april till böter för "blånad" och "hårdrag".¹⁷ Om detta slagsmål har direkt bäring till otrohetsaffären skall dock vara osagt.

Bråket med Granbohms hustru 11 juni 1692

Trots att domstolen nu gjort klart för alla att det var Maria och Johan Heinrich som skulle klandras, lät Leeman inte stilla sin

svartsjuka aggression mot hustrun och hennes "horunge" med Schönheit. Detta resulterade i ett par händelser den 11 juni 1692, som kom att medföra rättsliga efterspel.

Rådmannen Mickel Nilsson Krögers tjänstepiga Margaretha Eriksdotter hade varit på besök hos Schönheits kollega landsgevaldiger,¹⁸ välförstående Erik Johansson Granbohms hustru, och kunde därför under ed vittna om vad som hade hänt. Enligt pigan hade Leeman varit "hel drunken", då han kom. Först var han helt lugn och man talade "hit och dit". Sedan hade han vänt sig till Granbohms hustru och sagt: "Ni står och bakar, men inte vet jag vad min hustru gör." Enligt pigan hade Leeman varit skämtsam i talet – ända tills Granbohms hustru tog sitt lilla barn ur vaggan. Då hade Leeman utbrustit: "Vad ska du göra med den horungen?" Pigan kunde inte förstå annat än att han med detta tal menade att barnet var den "oäkting" som hans hustru Maria Wilstadia fått med landsfiskalen Schönheit. Maria hade ju nu en tid uppehållit sig hos landsgevaldigern, så Leemans antagande saknade inte relevans. Granbohms hustru och Krögers tjänstepiga hade nu hjälpts åt att packa Leeman på dörren. Därefter sköt de till bommen för dörren. I tumultet blev några fönsterrutor krossade, avslutade Margaretha Eriksdotter sitt vittnesmål.

Leeman tillfrågades om hur det egentligen förhöll sig med pigans anklagelser. Hans försvar var lika enkelt som genialt: han visste inte vad som hänt. Han hade vid tillfället varit alltför drucken. Något mer fanns inte att säga om den saken.

Då utöver pigan inga andra vittnen fanns i salen, vilka skulle ha kunnat bekräfta vad som hänt, ansåg sig rätten inte ha tillräckligt med bevis för att fälla Leeman. Uppenbarligen vägde pigans vittnesmål alltför lätt. Rådstugurätten valde att allvarligen klandra och förmana honom. Han tillsades att avstå från sitt fylleri, som från tid till annan hade förorsakat hans oskickliga leverne. Om han inte ville skärpa till sig, menade rätten, skulle straffet en annan gång bli desto hårdare.

För tillfället nöjde man sig med att förskona honom från några böter.¹⁹

Bråket med Steigmans hustru 11 juni 1692

Händelserna den 11 juni var inte avklarade i och med domen den 25 juni. Den 26 oktober 1692 var det nämligen dags igen – nu med ett kompletterande ärende. Uppenbarligen hade Leeman i fyllan och villan samma dag också uppträtt opassande hemma hos handelsmannen Israel Nilsson, där han ”överfallit och okvädat räntmästaren och befallningsmannen över Torneå och Kemi lappmarker, välbetrodde Salomon Steigmans dygdesamma matrona, hustrun Brita Höjer”.

Det var soldaterna Olof Frimodig på Böle och Hans Mickelsson på Västerteg som vittnade. De gjorde det i form av en skrivelse som var daterad den 24 oktober. De två soldaterna skriver i sin inlaga, att Leeman den 11 juni hade fått syn på Salomon Steigmans hustru Brita Höjer genom nattstugufönstret hos Israel Nilsson, varvid han skulle ha yttrat följande: ”Du är en rofferska” – därtill läggandes – ”och en hora, och din man är en kronans tjuv, som bör hänga i högsta galge.” En stund därefter hade han fattat tag i en ”kägel av ett klot”, vilket han ivrigt och i vredesmod kastat mot henne. Då det första kastet hade missat sitt mål, tog Leeman nu tag i ett nytt klot som han kastade mot Brita Höjer. Klotet gick genom det ena fönstret och ut igenom det andra och träffade en spegel som gick i kras.

Leeman hade emellertid meddelat att han var opasslig och hade därför inte kunnat närvara. Rätten avslutade därefter sin dom med kommentaren att Leeman vid nästkommande lördag ska citeras²⁰ i detta mål ”så framt det prövas att han då förmår gå uppe”. Leeman var en opålitlig rumlare, något som rätten var väl införstådd med. I den lilla staden ”där alla kän-

da alla" var hans livsstil väl känd. Man hade ju träffat på honom tidigare.

Tre dagar senare, den 29 oktober, var rätten åter samlad för att avgöra dom i målet. Ordförande var som vanligt borgmästaren Anders Gertsson. Leeman var nu nykter och i sådant skick att han kunde höras. Protokollet från den 26 oktober lästes upp, varefter han tillfrågades om han kunde erkänna de anklagelser som Olof Frimodig och Hans Michelsson tillmätt honom.

Leeman tog till orda och lade fram sin sak med samma övertygande argumentering som han gjort när han försvarade sig mot Granbohms anklagelser den 25 juni. Han hade naturligtvis en klar insikt i att alla rättens ledamöter mycket väl kände honom och hans livsstil. Han gjorde därför det enda rätta. Han höll fast vid sin version från den 25 juni och sa helt enkelt som det var: Han hade vid tillfället varit så full att han inte kunde minnas ett dugg från den beskrivna händelsen. Han kunde inte minnas vad han gjort och ännu mindre vad han eventuellt skulle ha sagt. Eller som Leeman själv uttryckte det: " [...] allt som förevarit hade skett i fylleri, dårskap och galenskap". Och vad befallningsmannen Salomon Steigman och hans hustru Brita Höjer anbelangade, så menade Leeman nu att han inte visste annat att säga än att han ansåg dem båda vara ärligt och redligt folk. Att han i sin fåkunnighet burit sig illa åt mot befallningsmannens hustru, kunde han förklara med att han "medelst dryckenskap och ivrighet" förväxlat henne med hustrun Maria Wilstadia. Leeman lovade slutligen att hädanefter avstå från sådan otidighet. Rätten ajournerades.

Två dagar senare, den 31 oktober, återupptogs förhandlingarna. Nu var tiden inne att tilldela Leeman ett rättmätigt straff. Först ville man dock höra ett vittnesmål från rådmännen Andreas Mattsson och Samuel Olofsson som kunde vittna om hur borgaren Bryniel Pedersson berättat för dem att han

den 11 juni följt Östen Leeman in till borgaren Israel Nilsson och hans fria krog för att köpa sig ett stop öl. Senare hade Steigmans hustru Brita Höjer anlant till Israel Nilssons gård. Mattsson och Olofsson vittnade nu om hur Israel Nilssons dotter, på befallningsman Steigmans hustrus uppdrag, kommit in och frågat efter nattstugunyckeln. De redogörelser som lämnats den 24 och 29 oktober kunde bekräftas. Leeman hade naturligtvis lyckats bli något berusad. Han hade gått ut på gården, där han plötsligt genom ett fönster tyckt sig se hustrun Maria Wilstadia, varefter han i sin druckna galenskap och i hastigt mod utbrutit i okvädingsord. Som redan framkommit den 29 oktober hade Leeman naturligtvis sett alldeles fel. Det var inte Maria Wilstadia han sett, det var Steigmans hustru Brita Höjer.

Så var det då dags för Rådstugurätten att fastställa sin dom. Rätten menade att det nu var klarlagt att Leeman inte avsiktligt hade uppsökt Brita Höjer. Han var ju på platsen av ett annat och helt legitimt skäl; han hade besökt en fri krog för att köpa sig ett stop öl. Leeman befriades därför från straff för "hemgången". Och eftersom Leeman nu vittnat om hur väl ansedda han ansåg Steigman och dennes hustru vara, behövde han endast böta 6 marker silvermynt för okvädingsorden. Steigmans ära och heder hade ju redan fått sin upprättelse. Leeman dömdes vidare att böta 12 marker silvermynt för "kiägels kastande" genom befallningsmannens kvarters stugufönster. Dessutom skulle han betala 2 marker silvermynt för den krossade spegeln och 2 öre för de tre fönsterrutor han kastat sönder. Utöver detta skulle Leeman för stämningen betala 16 öre till konungen. Avslutningsvis uppmanade rätten Leeman allvarligen – liksom den gjort den 25 juni – att fortsättningsvis avstå från dryckenskap och den olidliga levnaden. Om han inte bättrade sig, skulle Leeman i framtiden kunna drabbas av straff väl kompenserande den strafflindring han nu erhållit.²¹

Svartsjukebråken blev ärenden i Rådstugurätten

Som redan nämnts var 1600-talet en tid då en persons ära och heder hade stor betydelse. En vanlig orsak till att en person ställdes inför rätta var att någons heder och ära hade skymfats. För att bevisa och hävda sin heder kunde det vara önskvärt att uppträda i rätten. Dåtidens sociala arena var nämligen, utöver kyrkan, stadens Rådstuga.

För samtliga inblandade i Leemans svartsjuketumult var det av intresse att få komma till rättssalen och där få sin sak prövad. Den som till äventyrs drog sig undan kunde lätt anses som skyldig. Även för Leeman var det därmed viktigt att få upp saken som ett ärende i Rådstugurätten – trots att det inte sällan ledde till att han fick böta för sina handgripligheter. Han stod upp för sin heder. Och även om han faktiskt hade gjort fel, så vann han därmed omgivningens respekt.

Brottsrubriceringen under de två år som Leemans svartsjuka handgripligheter försiggick innehöll begrepp som: *förolämpning, okvädingsord, oförsvarliga tillvitelser* och *skymf*. Men också *stenkast, käpps rövande, nyckeldrag, blånad, hårdrag, kägels kastande, hemgång* samt *spegel- och fönsterkross*.

Det straff som utmättes var vanligen böter. Så var det också när Leeman inte alltid dök upp i rätten, något som lika mycket kunde vara ett strategiskt beslut, som ett resultat av fylleri; d.v.s. att han varit "opasslig". Kom han inte till rätten när han blivit kallad, dömdes han för "stämnings försittande".

Som Leeman själv vid något tillfälle förklarade, så kunde många händelser förklaras av att de "skett i hans fylleri, dårskap och galenskap". Rådstugurätten hade en viss förlåtande inställning till händelser som skett under berusning. Men man tvekade inte att vädja till och förmana honom, något som tydligt framgår av domstolsprotokollen.

Faderskapsmålet och skilsmässovillkoren

Leemans bråkiga utagerande svartsjuka kunde hanteras i den lokala rådstugurätten. Men för att rättsligt reglera orsakerna till allt bråk – självaste otrohetsaffären och Maria Wilstadias önskemål om att få gifta sig med landsfiskalen – så hamnade ansvaret på en helt annan nivå. Rådstugurätten fick rollen som förberedande instans, medan Domkapitlet i Härnösand inkopplades på de kyrkliga aspekterna, aktivt övervakade av Kungl. Maj:t, vars yttersta intresse var kungens lagar.

Ärendet inleddes redan på sommaren 1691. Maria Wilstadia befann sig i Stockholm, när hon kallas till rättegång vid Umeå Rådstugurätt. Marias bror, borgmästaren i Gamla Karleby, Jacob Wilstadius, trädde nu in som sin systers ombud och skrev ett brev till Umeås rådmän, i vilket han hävdade att Maria ville upplösa äktenskapet med sin gudlöse och arge man. Leeman svarade i augusti med att till rätten inlämna sin specifikation på "saker och persedlar", som han menade att Maria olovandes tagit med sig när hon rymde ifrån honom. Leeman begärde att hans förteckning skulle vidarebefordras till det kungliga rådet Christopher Gyllenstierna tillsammans med en uppmaning om att ombesörja att Maria återvände hem till sin man igen. (Hade Leeman någon personlig relation till Gyllenstierna?)

Rättegång utlystes till lördagen den 3 oktober 1691. Jacob Wilstadius skrev dessförinnan till Umeå och förklarade att systemen inte kunde komma till rättegången, eftersom hon låg sjuk i tredagsfrossa. Jacob meddelade samtidigt att han skulle borgen för henne.

Rättegången genomfördes. Ställningarna kan beskrivas på följande vis. Maria Wilstadia ville upplösa äktenskapet och gifta om sig med landsfiskalen. Östen Leeman anklagade Maria för att ha varit otrogen och för att ha tagit hans ägodelar. Beträffande faderskapsfrågan så var det, enligt Leeman, ingen

tvekan om att det var Schönheit som var den skyldige.²²

Därefter dröjer det fram till våren 1692, innan ärendet återigen kunde komma upp på dagordningen. Den 21 mars 1692 behandlade Rådstugurätten de två huvudärendena: faderskapsfrågan och äktenskapet. Ett brev från Christopher Gyllenstierna upplästes, vari han meddelar att Maria Willstadia och hennes bror Jacob Willstadius skulle medverka i rättegången i Umeå den 21 mars. Emellertid blev det endast Jacob Wilstadius som dök upp. Med stöd av ett sjukintyg från Doktor Nicolai Grimberg uteblev Maria. Hon hade stannat kvar i Stockholm.

Svarandesidan kom väl förberedd till domstolen i Umeå. Borgmästare Jacob Wilstadius upprepade sitt budskap, som var att äktenskapet mellan Östen Leeman och Maria Wilstadia, som inletts sex år tidigare, år 1686, aldrig hade fullbordats. Problemet stod att finna i Leemans dåliga hälsa: "[...] han [Leeman] af sin naturs bräcklighet, oförmögenhet och fel intet kunde bekvämlig och skicklig finnas att fullgöra det endast målet som äktenskapet fordrar och ansitter därför och ingen rätt sammanfogelse vara." Wilstadius argumenterade för att Leemans äktenskap med Maria Wilstadia skulle anses ogiltigt och därför upphävas, samt att Maria och Johan Heinrich skulle beredas möjlighet att ingå äktenskap. Här meddelades nu också officiellt att Maria lämnat Umeå, och att hon i augusti anlant till Stockholm för att den 5 december 1690 där ha fött Schönheit en dotter. Den 23 mars 1692 noterade sekreteraren att konsistoriet i Härnösand ville att Maria och fiskalen skulle åtalas.

Försvarets strategi var nu lagd. Genom att hävda Leemans manliga oförmåga skulle man kunna kräva att äktenskapet ogiltigförklarades. Både den världsliga och kyrkliga rätten skulle förmås gå på denna linje. Som en konsekvens av detta skulle Marias otrohet inte heller vara mer än en akademisk fråga. Men kanske viktigast av allt: om äktenskapet mellan

Östen och Maria aldrig fullföljts, borde det inte heller finnas några lagliga hinder för Schönheit att gifta sig med henne. Det var ju det man ville.

Enligt domstolsdokumenten den 11 maj 1692 försökte inte Schönheit neka till faderskapet, utan verkar utan omsvep ha erkänt att han, som protokollföraren noterar "[...] haver haft olovlig beblandelse med en ärlig mans, nämligen Östen Östenson Leemans, hustru och äkta maka Maria Wilstadia".

Den starkt kritiska Rådstugurätten tog nu ställning till Marias beblandelse med Johan Heinrich. Det var för rätten uppenbart att de två kommit överens om att bygga äktenskap och att de nu bara väntade på att Leeman, på grund av sitt odygdige väsende, snart skulle avlida. "Ringa äktenskapskärlek synes vara, enär den ena maken väntar och åstundar den andres död", menade rådstugurättens ledamöter. Rätten ansåg vidare att Maria mycket väl hade kunnat få äktenskapet upplöst om hon så begärt. I enlighet med gällande kyrkolag var detta fullt möjligt. Samtidigt kritiserade domstolen henne för att hon inte, inför sin predikant, sin själaförsörjare, hade "[...] sökt råd uti en angelägen och samvetssak, då hon lagligen efter vederbörligt angivande hos domhavande detta hade kunnat skärskåda och hulpit blivit, och där skäligen befunnit rättmättig orsak till äktenskapsskillnaden, sådant då ordentligt vis efterkommit". Hade hon velat upplösa äktenskapet med Leeman, hade det alltså inte funnits några egentliga laga hinder för detta – om hon bara hade sökt hjälp. Så menade rätten.

Avslutningsvis fann man att Maria begått "enfalt hor" och dömde henne att böta åttio marker silvermynt, medan hennes ogifte älskare klarade sig med fyrtio marker silvermynt. Därefter beslutades att remittera ärendet till den höglowlige Kungliga Hovrätten.

Ett halvt år senare, den 14 oktober 1692, återkom den Kungliga Hovrätten med sin resolution i vilken den, efter vederbör-

lig överprövning, funnit att Maria och Johan Heinrich båda skulle böta lika mycket, d.v.s. fyrtio marker silvermynt vardera. Kungliga hovrätten valde alltså att mildra bötesstraffet för Maria. Samtidigt gjorde de ett tillägg i form av att döma de båda att under en söndag "stå kyrkoplikt". Resolutionen hade undertecknats av H. Segerstierna och Johan Lilliestedt.²³

Frågan om Schönheits möjlighet att gifta sig med Maria skulle inte bli föremål för slutlig rättslig prövning förrän Hovrätten först gett sina synpunkter på ärendet två år senare.

Här kunde tumultet ha tagit slut. Men för Leeman var det bara en början.

Leeman försvarade sin manliga heder

Schönheit hade utan mankemang erkänt sitt förhållande till Maria. Han hade därmed också tagit på sig ansvaret för faderskapet. En nyckelfråga blev därefter hur äktenskapsfrågan skulle lösas. Kunde Maria och Johan Heinrich få gifta sig? Leeman hade ju i rätten vid ett flertal tillfällen meddelat att han helst av allt ville att Maria skulle komma hem igen till honom. Hon skulle få all hans egendom och han lovade att bättra sitt leverne. När man läser rättsprotokollen får man ett intryck av att rådmännen ansåg detta som en önskad lösning. Men Maria hade vägrat. Och hon har mäktiga bundsförvanter, kanske främst sin broder borgmästare Jacob Wilstadius, men också älskaren Johan Heinrich. Leemans leverne och hans bråkiga liv och hänsynslösa agerande gentemot hustrun var naturligtvis ett tungt argument. Men framförallt genom att hävda att Leeman inte fullföljt sitt äktenskapliga åtagande, skulle man kunna hävda att äktenskapet aldrig fullbordats – och därmed kunde det ogiltigförklaras. Om äktenskapet mellan Östen och Maria var ogiltigt, borde det inte vara några problem för Maria att gifta om sig med sin älskare Johan Heinrich.

Schönheit hade i egenskap av landsbarberare tillfrågats om sin yrkesmässiga åsikt om Leemans hälsoproblem. Schönheit hade då förklarat för rätten att både Leeman och hans första hustru, Anna Bäck, led av samma sjukdom. Innebörden av detta uttalande har vi idag svårt att entydigt förklara. Vilket intryck uttalandet gjorde på rådmännen är också svårt att tolka.

Men det fanns fler läkekunniga personer i omgivningen. Kunde Leeman få hjälp från regementsfältskären i Umeå, löjtnanten Mats Erich Lekånger? Denne tillfrågades, men något utlåtande från Lekånger finns ej dokumenterat.²⁴ (Lekånger var gift med rättens ordförande häradshövdingen Grubbs dotter Kerstin.)

I samband med att konsistoriet i Härnösand prövade frågan om Leemans och Wilstadias äktenskap och Wilstadias otrohet, begärde Leeman att få hjälp av stadsbarberaren i Härnösand Mr Olof Wolf. Domkapitlet meddelade i en skrivelse till Umeå Rådstugurätt att Wolf slutat sin tjänst och därför inte kunde komma till Umeå. Wolf kunde dock inför konsistoriet intyga att Leeman "war som andra män skapt". Däremot kunde han inte uttala sig i frågan om Leemans potens.²⁵

Frågan om Leemans påstådda manliga oförmåga var naturligtvis ett känsligt och ytterst privat ämne. För egen del hade han svårt att motbevisa de anklagelser som riktades mot honom. Och de personer som möjligen skulle ha kunnat bistå honom med läkarexpertis, de svek honom.

Äktenskapets lagliga giltighet ifrågasatt

Äktenskapet hade aldrig i rent fysiskt avseende fullbordats. Det stod nu klart för alla. Men hur skulle man hantera detta lagligt? Nu gällde det att finna ett lämpligt lagrum för äktenskapets juridiska upplösning och argument för att göra det möjligt för Jo-

han Heinrich och Maria att legalisera sin kärleksrelation.

Den 28 februari 1694 sammanträdde Domkapitlet i Härnösand varvid det hölls konsistorium med herr biskop, lektor Frycelius samt magistrarna Svanborg, Anzenius, Hendrius, Örn, Eurenus och herr Raful. Förutsättningarna för mötet var ett brev från Kungliga Hovrätten i Stockholm av den 12 februari 1694, med "Svea kungliga rättens begäran av konsistorium ville sig definitiv utlåta: 1) om äktenskapsskillnaden emellan Östen Leeman och hustru Maria Wilstadia och 2) huru må tillåtligt vara bygga äktenskap med landsfiskalen Johan Henrik Schönheit, som henne belägrat under varande äktenskap med Östen Leeman". Det vill säga: skulle skilsmässan från Leeman godkännas? Och skulle Maria och Johan Heinrich nu kunna få tillstånd att gifta sig?

Ledamöterna hade inga större problem med att enas om den första punkten, det vill säga lämpligheten i att upplösa Leemans äktenskap med Maria Wilstadia. Den Kungliga rätten hade registrerat att Leeman både skriftligt och muntligt erkänt sin oförmåga. Däremot tvekade ledamöterna i Härnösand inför beslutet om att låta Schönheit gifta sig med Maria. Enligt den gamla kyrkoordningen var det klart uttryckt att man icke skulle tillåta sådana äktenskap. Kungliga hovrätten i Stockholm kunde också fastställa, att det brott som Schönheit och Leemans hustru Maria Wilstadia begått, skulle definieras som lönskaläge. Enligt Hovrättens i Stockholm skrivelse den 4 maj 1693 gavs konsistoriet i Härnösand fria händer att besluta i ärendet efter bästa samvete. Samtidigt som Hovrätten gav detta mandat till konsistoriet, så framhöll man möjligheten för konsistoriet att ge Schönheit tillåtelse att äkta Maria – under förutsättning att de först flyttade till annan ort, där deras olovliga beblandelse inte var känd och därför inte skulle skapa förargelse. Dock, menade Hovrätten, skulle ett sådant beslut inte ses som prejudicerande. Kungliga hovrättens direktiv den 4 maj 1693 lämnade klara besked om hur konsistoriet i

Härnösand skulle utforma sin dom:

[...] att landsfiskalen Schönheit och Maria Wilstadia tillåter bygga äktenskap med varandra, må de begiva sig till den ort, där deras olovlige beblandelse under ovan bemälte äktenskapsband emmellan borgaren Östen Leeman och hustru Maria Wilstadia ej är så kunnig på det förargelse må undvikas. Dock skall detta efter hans Kungliga Maj:ts allernådigste brev ej vara något praejudikium.

Detta listigt uträknade juridiska förfarande var sannolikt en direkt reaktion och ett svar på Marias brors, borgmästare Jacob Wilstadius, skrivelse till Hovrätten, där han hade lagt fram sin argumentering för att låta Schönheit gifta sig med Maria. Med denna konstruktion skulle den lättledda allmänheten inte i onödan behöva konfronteras med de inblandade personernas begångna omoral.

Konsistoriet i Härnösand uppvisade en berömvärd lyhördhet för Hovrättens synpunkter. Man gjorde naturligtvis som föreslagits. Kunde man ha gjort annorlunda? Knappast. Efter som äktenskapet mellan Leeman och Maria Wilstadia inte fullbordats, kunde konsistoriet fastställa det som ogiltigt. Detta var en uppfattning som redan ventilerats och accepterats i konsistoriet och i Umeå Rådstuga. Rätten hänvisade till lagrum i Kap. 6 paragraf 10. Beträffande den andra delfrågan kunde konsistoriet i Härnösand godkänna att landsfiskalen Schönheit och Maria Wilstadia tilläts bygga äktenskap med varandra, under förutsättning att de först begav sig till en annan ort. Dessutom beslutades att detta inte skulle ses som ett prejudikat.

Den 22 mars 1694 upptogs ärendet till slutlig behandling i Umeå Rådstuga. Leeman åhörde rättens redogörelse av hela ärendet samt den dom som innebar att Leemans äktenskap

med Maria Wilstadia slutligen förklarades ogiltigt. Maria var nu fri att gifta sig med landsfiskalen Schönheit. Därefter vände sig borgmästaren, välbetrodde Anders Gertsson, som satt som domare, mot Leeman och frågade om han ville mottaga konsistoriets domslut i original. I domstolsprotokollet gör notarien följande anmärkning: "Men Leeman blef strax något ifrig, sade sig inte hafva sådant behov, steg på dörren och gick sin väg af Rådstugan." De bisittande rådmännen vid denna rättegång var Michel Nilsson Kröger, Östen Johansson, Per Ericsson Biuur, Samuel Olofsson och Per Andersson Flark. Dessa herrar var på intet sätt överraskade över Leemans reaktion – de kände sin granne alltför väl!²⁶

Wilstadia gifte om sig

Det olycksaliga tumultet kring den försmådde skepparen Östen Östensson Leeman avslutades därmed på ett någotsånär hedervärt sätt för både Maria Wilstadia och Johan Heinrich Schönheit. Ett och ett halvt år efter domen i konsistoriet i Härnösand kunde så paret äntligen, den 5 september 1695, legalisera sin relation med ett äktenskap.

Först hade de båda dock, i enlighet med konsistoriets anvisning, definitivt lämnat Umeå för en, om möjligt ännu mer riskfylld tillvaro i Stockholm. I skriften *Svenska Mercurius* talas om "Successor Matrimoni".²⁷ Följande anteckningar gjordes den 2 maj 1701 av konsistoriets notarie M. Gallerii: "Utaf Cons i Holmensis akter och protokoll är befintligt, att en Landsfiskal Johan Heinrich Schönheit är här i staden kopulerad och vigder vorden vid en hustru bend Maria Willstadia d. 5 sept. A.o 1695, hvilken hustru jämväl ännu lever och är här i staden vistande, havandes avlat och fött med bemte Schönheit 4 barn, af hvilka 3 äro i lefvande lifvet, stade med modren i stort elände och fattigdom, som härmed betygas och bevittnas."²⁸

Leemans ekonomi raserades

Spritens, skilsmässans och allt bråk i och utanför rättsalen och den därmed underminerade äran och statusen i det lilla samhället, blev för mycket för den nu snabbt åldrade Leeman. Samtidigt som han måste försvara sina intressen i rättsalen, började förtroendet för honom som handelsman, skeppare och affärspartner att svikta. Hans kreditorer började höra av sig.

I april 1692 krävdes Leeman på skulder till handelsmannen Petter Bryniellson Tegman i Stockholm. Även salig kyrkoherden Erich Plantins änka, dygdesamma matronan Margaretha Teeth, presenterade sina fordringar, liksom Nills Michaelsson som ville ha betalning för en in-teckning i arvet efter hustrun.²⁹

Leeman tvingades nu avyttra några av sina ägodelar. Till rådmannen Per Mattsson sålde han två tomter, den ena i Lycksele lappmark och den andra i Umeå strax ovanför Per Mattssons sjöbod. Betalningen för dessa bodar löste man smidigt genom att Per Mattsson betalade Leemans skulder till rådmännen Wänman och Mattsson.³⁰

Den före detta landsbarberaren och landsfiskalen i Västerbotten Johan Heinrich Schönheit var en man med många järn i elden. Det var inte bara striden om Maria Wilstadia som krävde hans uppmärksamhet. Han hade inlett en segsliten förtalskampanj mot landshövdingen Gustaf Douglas. Som om inte det var nog, så hade han också gett sig in på en vansklig karriär som författare och utgivare av Sveriges första egentliga tryckta roman. Tyvärr visade det sig att dess skändliga och okristna innehåll väckte kyrkans anstöt, varför boken blev in-dragen. I samband därmed kom han dessutom i allvarlig konflikt med några av rikets mer tongivande rådsherrar, något som medförde att han i all hast tvingades fly riket.

I Stockholm tvingades han då lämna kvar sin hustru sedan ett par år tillbaka, Maria Wilstadia, och deras barn. Vi kan här

återgå till den anteckning som konsistoriets notarie M. Gallerii gjorde den 2 maj 1701: "[...] hvilken hustru jämväl ännu lever och är här i staden vistande, havandes avlat och fött med bemte Schönheit 4 barn, af hvilka 3 äro i lefvande lifvet, stade med modren i stort elände och fattigdom, som härmed betygas och bevittnas."³¹

Den, till en början, så spännande tillvaron tillsammans med Schönheit, hade för Maria Wilstadia uppenbarligen slutat i armod. Hur skulle hon nu kunna klara ekonomin med maken från och med 1697 sittande i Hamburg, helt isolerad från kontakter med Sverige? Sannolikt försvårade Schönheits agerande möjligheterna för henne att få hjälp. Det bör rimligen ha inneburit problem att finna någon mecenat som kunde vara villig att befatta sig med Schönheits avkomma. Livet kan mycket väl ha blivit väldigt besvärligt för Maria och hennes tre minderåriga barn, precis som notarie Gallerii antecknat.

Livet för prästdottern Maria Wilstadia hade alltså kommit att bli en äventyrlig resa i med- och motgång. Äktenskapet med rumlaren Östen Leeman hade slutat i en mindre katastrof. Men sedan hon träffat den charmerande änkemannen Johan Heinrich Schönheit, verkade allt ljusna. Kärleken till den galante landsfiskalen hade inledningsvis inneburit en tid i positivt skimmer. Att få följa med sin världsvane nye make till Stockholm bör – ställt i en jämförelse med det liv hon levde med Leeman – ha varit ett lyft. Men ganska snart började molnen hopa sig. Makens äventyr med bokutgivningen, 1694-96, och anklagelserna mot några kungliga rådsherrar 1697 slutade nämligen med att hon redan två år efter giftermålet blev kvarlämnad ensam i Stockholm med tre barn.

Östen Leemans tid var utmätt. Efter bråken om Maria och hans utbrott mot omgivningen och alla tragiska besök i rätten, var han en knäckt man. Han hade nu fått svårt att försvara sina ekonomiska angelägenheter. Hans fordringsägare hade börjat höra av sig och ville nu reglera sina mellanhavanden

med den tidigare så vidlyftige och framgångsrike affärsmannen. Ovanpå denna olycka kom att landsändan under åren 1695–97 drabbas av svår missväxt, något som naturligtvis kraftigt underminerade näringslivets hållbarhet. Den som studerar protokollen från Umeå Rådstugurätt under 1690-talet ställs inför en omfattande dokumentation om hur rådmännen försökte tränga bakom knepiga ekonomiska transaktioner, varav många var dåligt dokumenterade och därför inbjöd till diverse lögner och mörkläggningar.

I maj 1697 utbjöds för tredje gången handelsmannen och skepparen Östen Östensson Leemans gård i Umeå till salu. Säljare var hans kreditorer.

Noter

- 1 Markland är ett ytmått baserat på åkerarealens värde.
- 2 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-03-21.
- 3 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-03-24.
- 4 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-05-24.
- 5 *Svenska Mercurius*. Årgång 1764. Nyström och Stolpe, Stockholm 1764, 799 f.
- 6 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-05-11.
- 7 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1687-05-11.
- 8 Denver, Karin, Ordet hanrej belyst med hjälp av folktraditionen. *Folkkultur. Meddelande från Lunds universitets folkminnesarkiv*. Lund 1941, 125–144.
- 9 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1691-08-15.
- 10 Råån betyder här 'egenmäktigt förfarande'.
- 11 Lindström, Dag, Förhalandets praktik. En politisk och social strategi i det tidigmoderna Sverige. *Historisk tidskrift*. Nr 1/2005. Svenska Historiska Föreningen, Stockholm 2005, 5 f.
- 12 Item är latin och betyder 'likaså'.
- 13 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1691-10-21.

- 14 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1691-10-21.
- 15 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1691-12-12.
- 16 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1691-12-12.
- 17 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-04-28.
- 18 Landsgewaldiger är benämning på en poliskonstapel; även rättsbe-
tjant. En underordnad polisiär ordningsman. *Nationalencyklopedin*,
Höganäs 1994.
- 19 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-06-25, 26, 29, 31 och 1692-10-26.
- 20 Citation, citera = jur. stämning, kallelse att infinna sig inför domstol,
stämma inför rätta.
- 21 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-06-25,26,29,31 och 1692-10-26.
- 22 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1691-10-03.
- 23 *Svea hovrätts renoverade domböcker över Västerbottens södra fögderi och
Umeå stad åren 1691–97*. Forskningsarkivet, Umeå universitetsbiblio-
tek. Umeå 1690, 520-525; Fahlgren, Karl. *Hädare och kättare i Norrland
under vår stormaktstid*. Umeå 1969, 112; Umeå Rådstugurätt. Proto-
koll 1692-03-21, 22, 23. Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-05-11.
- 24 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-05-02.
- 25 Domkapitlet i Härnösand. Protokoll 1693-07-12.
- 26 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1694-02-28.
- 27 *Svenska Mercurius*. Årgång 1764. Stockholm 1764.
- 28 Hildebrand. *Ur Stockholms konsistorii acta och protokoll, Volym VI*,
1697–1708. Kungliga Biblioteket, s. 261.
- 29 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-04-20.
- 30 Umeå Rådstugurätt. Protokoll 1692-04-28.
- 31 Hildebrand. *Ur Stockholms konsistorii acta och protokoll, Volym VI*,
1697–1708. Kungliga Biblioteket, s. 261.

LOTTA VIKSTRÖM

Mycket väsen för ringa ting

Ungdomsbrottens utveckling i Sundsvallsregionen 1840–1880

Dagsaktuella löpsedlar och teves nyhetsrubriker ger en uppfattning om att brottslighet och våld tilltar i vårt samhälle och kryper allt lägre ned i åldrarna. Annat var det för tvåhundra år sedan. Då talades det lite eller inget alls om ungdomsbrottslighet. Vid 1800-talets mitt vaknade emellertid den svenska debatten till liv eftersom individer i åldern 15–21 år ertappades vid vart femte brott.¹ Decennierna därefter rapporteras alltfler ungdomsbrott och debattklimatet präglades av oro. Att brotten ökade och i synnerhet bland unga, ansågs hota samhällsordningen och demoralisera framtida generationer både här och utomlands, och i Sverige tillsattes en utredning 1896. Den föreslog att staten i större utsträckning skulle ingripa i ungdomars liv för att stävja brottsutvecklingen och rädda riket från moraliskt förfall.²

Den här artikeln behandlar den period då denna oro etablerades och även omfattade Sundsvallsregionen.³ På grund av sin expansiva sågverksindustri präglades trakten under 1800-talets andra hälft av de stora samhällsomvandlingar som ofta förknippas med brottslighet, såsom industrialisering, urbani- sering och ökad inflyttning. Mot bakgrund av dessa samhälls- förändringar har forskare använt begrepp som normlöshet och social desorganisering för att förklara 1800-talets ökande

kriminalitet.⁴ Andra betonar att den sociala kontroll som fanns inom familj, bland grannar och församlingsbor i det förindustriella samhället, försvann med industrialisering och omflyttning.⁵ Därför ökade brottsligheten i städer och industriregioner till vilka landsbygdens migranter flyttat. Några tusen av dem sökte sig till Sundsvallsregionen som också upplevde ett ökat antal brott under 1800-talet.⁶ Hur det förhöll sig med brottsutvecklingen bland regionens ungdomar klarläggs i föreliggande artikel. Dessutom diskuteras huruvida ungdomsbrottens ökning var så dramatisk som dåtida debattörer föreställde sig.

Trots att brottsliga handlingar ofta äger rum i unga år och kriminalhistorisk forskning intensifierats de senaste åren har ungdomsbrottslighetens utveckling både här och utomlands studerats i liten utsträckning. Nyligen undersökte Roddy Nilsson det svenska läget och han konstaterar att svårigheterna med att studera unga åldersgrupper sammanhänger med källornas brister.⁷ Mycket därför har forskarna främst fokuserat på brottantalets utveckling och karaktär över tid samt variationer i den lagstiftning som definierar kriminellt beteende. Frånsett gärningsmän fällda för grövre förseelser, som avsatt tydligare spår i källorna, har brottslingarna själva alltså beskrivits i liten grad, inte minst unga förövare.⁸

Främst fångrullor bildar underlag för analysen. De har fått identifiera individer som i åldern 15–25 år arresteras i Sundsvall samt fem grannförsamlingar under perioden 1840–80.⁹ För perioden rapporteras 714 ungdomsbrott i fångrullorna som fördes för att kontrollera brottslingarna och förse staten med uppgifter om rikets kriminella utveckling. Tack vare de kyrkoböcker över Sundsvallsregionen som Demografiska databasen (DDB) vid Umeå universitet låtit registrera, väcks ytterligare ett källperspektiv till liv.¹⁰ De ger ett befolkningshistoriskt sammanhang till brottsutvecklingen bland ungdomar i 1800-talets föränderliga Sundsvallsregion. Lokalpress

och landshövdingeberättelser levererar ytterligare några perspektiv på kriminaliteten i området.

Från informell kontroll av kriminalitet till formell

Även om brottsligt beteende reglerades på nationell nivå utifrån 1734 års missgärnings- och straffbalk, omfattades 1800-talets svenskar av en kontroll som främst fördes på lokalt håll. Fram till seklets mitt var det kyrkan och sockenstämman som bevakade församlingsbornas uppförande, eftersom staten saknade resurser och juridiska instanser att utöva denna myndighet. Fjärdingsmän bistod de lokala myndigheterna genom att hålla ett öga på folk och rapportera allvarligare förseelser till länsmanen. Den senare utsågs av landshövdingen och representerade rikets lag och rättvisa på landsbygden.¹¹ Under 1800-talets gång förlorade statskyrkan sin forna auktoritet och staten tog gradvis över kontrollen av de kriminella. Övervakningen centraliserades och resulterade så småningom i en reformerad strafflagstiftning och förbättrad dokumentation av landets brottslighet.¹²

För barn och ungdomar utgjorde förstås skolan en fostrans- och kontrollinstans, men ännu på 1860- och 70-talet gick långt ifrån alla i folkskolan, kanske endast uppemot hälften. Rapporter till domkapitlet i Sundsvalls skoldistrikt gör gällande att omkring 25–40 procent av elevunderlaget inte fick regelbunden undervisning i den "överbefolkade" staden till följd av lärar- och lokalbrist.¹³ En annan typ av kontroll var den som rådde mellan familj, släkt, grannar och bybor. Varje individ tillhörde ett hushåll där husbonden ansvarade för den ordning och reda som andliga och världsliga lagar påbjöd i patriarkal anda. Som ung och arbetsför hörde det till ordningen att ta tjänst och därigenom knytas till ett hushåll och dess överhuvud, en praxis som sedan 1600-talet reglerades i tjän-

stehjonsstadgan. Ägde man inte s.k. laga försvar riskerade man klassas som lösdrivare eller försvarslös.¹⁴

I spåren av övergången från agrar- till industrisamhälle följde en proletariseringsprocess. Både i Sverige och utomlands utgjorde den växande skaran av jord- och arbetslösa ett problem ur socioekonomisk, moralisk och politisk synpunkt. Fattigfolk ansågs vara brottsbenägna eftersom de betraktades som lata och alkoholiserade och därför brast i respekt för lag och annans egendom. Dåtidens politiker och samhällsdebattörer oroades av denna process som även kallades Den sociala frågan.¹⁵ Från 1840-talet och framåt fördes diskussionen allt livligare under intryck av 1848 års revolutioner i Europa och alltfler fattiga och sysslösa på hemmaplan. Fattigvårds- och strafflagar reformerades i syfte att disciplinera och kontrollera samhällets oroliga element.

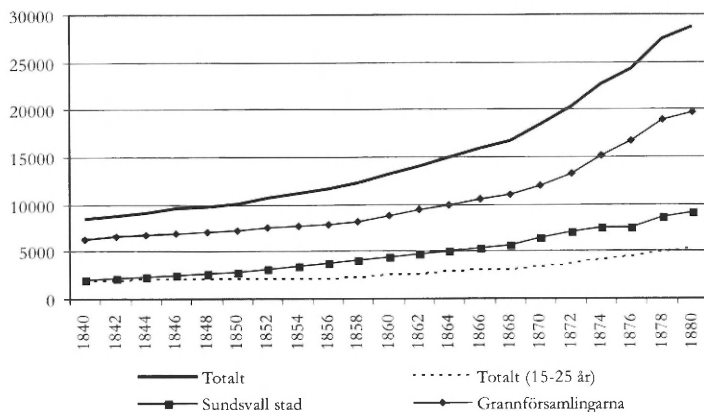
Den politiska debatten blottade sprickan mellan de två ledande ideologierna vid 1800-talets mitt. I konservativa kretsar argumenterades det generellt för en strängare strafflagstiftning och kontroll i patriarkal anda och med avskräckande syften. Vid seklets mitt genomfördes partiella regleringar av stöld, snatteri och rån, s.k. egendomsbrott, samt ordningsbrott såsom fylla, oväsen och lösdriveri. Även straffsatsen för mord, dråp och misshandel skärptes, d.v.s. våldsbrott. Liberalerna förordade förstås en friare och mer human attityd. Dödsstraffet användes mer restriktivt efter 1855 samtidigt som spöstraffen och kyrkoplikten (en form av skamstraff) avskaffades. Därefter sonade man sitt brott genom att betala böter, dömas till straffarbete eller fängelse på vatten och bröd.¹⁶ Trots vissa strafflättnader i liberal anda möttes en allt effektivare lagstiftning och frihetsberövande straffsätser med konservativt gillande. Med preventiva syften och fler fängelser skulle svenskarna disciplineras och undvika brottets bana. Så kom den kriminella kontrollen att centraliseras och bli alltmer formell.

Ungdomsbrotten i 1800-talets expansiva Sundsvallsregion

Det tog sin tid innan industrialiseringen på allvar nådde svensk mark. I Norrland var det länge glest mellan städerna och fabrikerens skorstenar där de flesta levde av vad jord, skog och fiske kunde ge. Frihandel, ångkraft och en ökad efterfrågan på trävaror utrikes förvandlade emellertid Sundsvallsregionen till ett expansivt industridistrikt under 1800-talets andra hälft. Närheten till Norrlands skogsrikedomar och havet underlättade timmertransporten. Det fick konsekvenser för regionens invånare och deras försörjningsmöjligheter. Redan på 1840- och 50-talet beklagar sig Västernorrlands landshövdingar över bristen på "duglige tjenstehjon" i länet. I stället för att tjänstgöra på årsbasis hos en och samma husbonde som höll uppsikt över dem, gjorde "lättjefulla drängar och pigor" hellre dagsverken hos flera bönder eller tog upp sysslor i den spirande trävaruhanteringen.¹⁷ Det var förstås en friare form av anställning som kunde löna sig under goda år. Enligt landshövdingen hamnade emellertid löst tjänstefolk ofta på obestånd under svåra år och blev en belastning för fattigvården som hade att hantera de "uppstegrande lefnadsbehovfen" allmogen lagt sig till med. De tillfälliga anställningarna skadade därigenom länsbornas allmänna sedlighet och sparsamhet. Landshövdingen ondgjorde sig särskilt över "en tilltagande yppighet i såväl föda och klädedrägt, i sednare afseendet förnämligast hos ungdomen".¹⁸

Allt fler fann alltså sin utkomst i sågverken som i sin tur stimulerade tillväxt och sysselsättning inom service- och handelssektorn, särskilt i Sundsvalls stad. Från Norrland och övriga Sverige, men även våra grannländer, sökte sig folk till "Lilla Amerika", som industridistriktet kallades i folkmun, för att finna ljusare framtidsutsikter.¹⁹ Figur 1 åskådliggör följderna av regionens attraktionskraft. Bara omkring 2 500 invånare bodde i Sundsvall vid 1840-talets mitt när näringslivet

Figur 1. Befolkningsutvecklingen i Sundsvalls stad och dess grannförsamlingar 1840–1880 och det totala antalet ungdomar (15–25 år) i samma undersökningsområde under perioden.

Källor: Fångrullor, Forskningsarkivet, Umeå universitet; Datoriserade kyrkoböcker, Demografiska databasen (DDB), Umeå universitet.

Kommentarer: Med grannförsamlingarna avses Alnö, Njurunda, Skön, Timrå och Tuna.

dominerades av fiskare, hantverkare och småföretagare. Trettio år senare var där inte mindre än 8 000 personer trots att inga sågverk fanns i staden. I kranssocknarna var de en desto vanligare syn och Figur 1 visar att befolkningsökningen var dramatisk även där. Regionens ekonomiska och demografiska tillväxt äger faktiskt få motsvarigheter, vilket gör den intressant att utforska när det gäller människors reaktioner på snabba samhällsomvandlingar.

Även om landshövdingen med stolthet på 1860-talet omnämner länets ekonomiska landvinningar noterar han följande:

Men medaljen har äfven en fränsida, som visar föremål

af mindre hugesam natur, och dertill höra en stigade flärd och fåfånga, en öfverdrifven yppighet i lefnadssätt och klädedrägt, ett dåraktigt slöseri med de lätt förvärfvade penningarne och ett vingleri i aftal och förbindelser, som fordöm varit främmande för den redbara norrländske allmogen. Äfven moraliteten har genom skogsafverkningen lidit. Den mängd av löse arbetare, som årligen dervid söka förtjenst, har kringspridd smittan af sina lika löse grundsatser, och lönkrögeriet har genom dem vunnit en icke ringa näring.²⁰

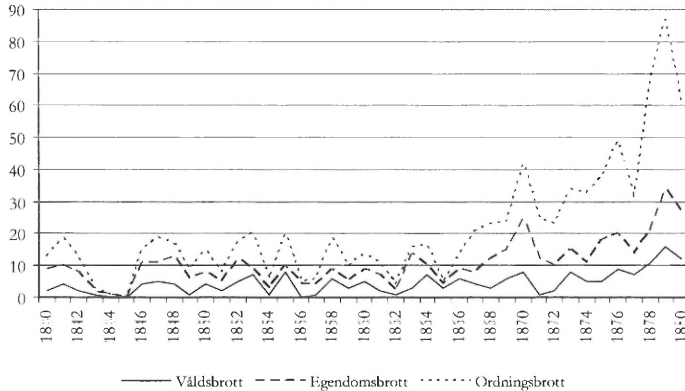
Frågan är vilka följder sågverksindustrins etablering och de förändringar den förde med sig fick för ungdomsbrottens utveckling i området.

Förklaringar till ungdomsbrottslighetens variationer i Sundsvallsregionen

Figur 2 visar att antalet lagförda ungdomar ökar i Sundsvalls-trakten och varierar över tid. Medan ordningsbrotten rusar i höjden är våldsbrottens utveckling betydligt lugnare. I det följande diskuteras kurvornas variationer mot bakgrund av det föränderliga sammanhang som Sundsvallsregionen innebar i kraft av sin snabba industrialisering. Därefter betraktar vi ökningen av ungdomsbrotten i förhållande till befolkningsutvecklingen i de berörda församlingarna.

I likhet med annan forskning kan brottantalets utveckling sättas i samband med den ekonomiska moderniseringen. Industrialiseringens genombrott och etablering på 1860- och 70-talet förefaller påverka ungdomsbrotten i negativ riktning. Nödåren 1867–68 ser också ut att bidra till fler brott, speciellt stöld- och ordningsbrott, liksom det sena 1870-talets lågkonjunktur då regionens unga invånare häktas i större utsträck-

Figur 2. Antalet ungdomsbrott i Sundsvallsregionen 1840–1880 fördelade efter vålds-, egendoms- och ordningsbrott. Absolut fördelning (N = 714).

Källor: Fångrollor, Forskningsarkivet, Umeå universitet.

Kommentarer: Med Sundsvallsregionen avses Sundsvalls stad och grannförsamlingarna Alnö, Njurunda, Skön, Timrå, Tuna.

Förklaringar:

Våldsbrott – misshandel, slagsmål, våldsamt motstånd mot polis- eller tjänsteman, hemfridsbrott, mord, dråp.

Egendomsbrott – främst stöld, tjuveri, snatteri, ibland bedrägeri, förfalskning, svindleri.

Ordningsbrott – störande beteende såsom fylleri, sabbatsbrott, sedlighetsbrott, lösdriveri, försvarslöshet, gatufridsbrott, förolämpning, försummelse av medborgerliga plikter (t.ex. militärtjänst, förhör).

ning. Effekterna av strejken 1879 är tydliga då antalet arresteringar ökar kraftigt, sannolikt för att "återställa ordningen" efter det tumult som den förorsakade.²¹ Det verkar således som om hunger- och dyrtider eller lågkonjunkturer leder till ökad kriminalitet.²² Det finns emellertid även belägg för att brott ökar under goda år. I Norrköping rådde t.ex. ett positivt samband mellan stölder och textilstadens högkonjunkturer.

Där stal barn och ungdomar när det fanns mycket att stjäla.²³

Även 1840-talet präglades av ekonomiska svårigheter då jordbruket återhämtade sig från 1830-talets missväxtår. Det var också då som debatten kring Den sociala frågan tilltog och reformerade fattigvårdslagstiftningen 1847. Den underströk det lokala ansvaret för fattiga församlingsbor som i ökad utsträckning bifölls understöd, om än under stundtals förnedrande former, och kanske därför slapp stjäla för sin överlevnad.²⁴ Enligt Figur 2 fick 1847 års fattigvårdslag stabiliserande effekter för ungdomsbrotten i Sundsvallsregionen. De ligger på en jämförelsevis lugn och låg nivå fram till 1860-talets mitt då den strängare strafflagstiftningen trädde i kraft 1865. Den kan ha bidragit till ett ökat antal arresteringar.

År 1871 infördes en ny fattigvårdslag som inte var lika generös mot nödställda. Figur 2 indikerar att ren fattigdom, inte bara grundad på lågkonjunktur och missväxt utan kanske också på ett restriktivare understöd, drev alltför unga till brott från slutet av 1860-talet och framåt. Ungdomar är dessutom särskilt sårbara eftersom de inte hunnit etablera sig på arbetsmarknaden. Att stjäla, supa eller slå dank var olika sätt att fly nöden för en stund och glömma misären. Samtidigt riskerade man med detta beteende att hamna bakom lås och bom.

Omkring 60 procent av de 714 lagöverträdelser som återfinns i Figur 2 ägde rum i Sundsvalls stad trots att befolkningen var mindre där än i de kranssocknar som ingår i studien (jfr. Figur 1). Det förefaller således som om kriminellt beteende till övervägande del är en urban företeelse, men det kan faktiskt bero på att den formella kontrollen var effektivare där än på landsbygden. Bristen på sociala nätverk brukar också anföras som orsak till varför stadsbor är mer brottsbenägna. Den informella kontroll som verkade på landsbygden eller under förindustriell tid hade inte samma förutsättningar att fungera i en stad mer eller mindre uppbyggd av migranter

som Sundsvall.²⁵ Samtidigt såg de lokala myndigheterna med skepsis på nykomlingarna, särskilt dem från Finland. I landshövdingeberättelserna beskrivs de senare ofta som supiga och försumliga i sina kyrkliga plikter, vilket skulle förklara deras respektlöshet inför lagen.²⁶ Vi kan konstatera att rädslan för en normlöshet och den ökade kriminalitet den förknippades med, gjorde sig påmind i ett avlägset hörn av Europa som höll på att industrialiseras.

Med en strängare lagstiftning och centralisering byggdes polisväsendet ut och därmed ökade risken att åka fast. Vid 1860-talets början bestod Sundsvalls ordningsväsen av blott fyra poliser som ibland tog hjälp av civilklädda vakter. År 1874 hade en polisofficer, åtta polismän och några extrainkallade konstaplar att övervaka ordningen i staden, nu uppklädda i uniformer med blänkande knappar och kronor på kragarna. Det kan inte ha varit lätt då Sundsvall hyste omkring 8 000 invånare. Därtill räknade poliskommissarie Hellman över tvåhundra krogar och ett hundratal prostituerade, något han informerade Sundsvallsborna om via lokalpressen 1879.²⁷

Antalet prostituerade qwinspersoner härstädes har under de senare åren varierat mellan 50 och 100 samt utgör nu omkring 60.²⁸

Ölkrogarnas antal ökas i en öfverväldigande grad här i staden. Antalet som hafwa erhållit sådan rättighet uppgår nu till 226. Månne ej detta skulle kunna anses fylla behofwet för närvarande.²⁹

I enlighet med den nya strafflagen arresterade kommissarie Hellmans konstaplar ungdomar i ökad omfattning. Att lägga beslag på andras ägodelar var en allvarlig förseelse som lagen 1865 avsåg stävja med frihetsstraff som påföljd och inte bara böter.³⁰ Huruvida nöden utlöste dessa egendomsbrott eller

om en växande materiell standard inbjöd till stöld hos dem som inte fick del av det ökade välståndet, är forskarna något oense om, precis som fallet är rörande konjunkturernas inverkan på brottsligheten.³¹

Ungdomar är kanske mer benägna än vuxna att lösa konflikter med knytnävarna, men det våld som framgår av Figur 2 hörde sällan till det grövre slaget som mord och dråp. Det rör sig om handgemäng, förmodligen ungdomar emellan, och aggressivt motstånd i och med gripandet. Totalt sett arresterades dock förvånansvärt få ungdomar för misshandel. Våldsbrottens generella tillbakagång under 1800-talet kan sammanhänga med en ökad intolerans mot fysiskt våld som forskarna brukar tacka civilisationsprocessen och en modernare mentalitet för. Det hänvisas också till en ökad disciplinering hos särskilt arbetarklassen.³²

Då som nu knyts kriminellt beteende ofta till missbruk. Möjligen beror den blygsamma våldsbrottsutvecklingen bland ungdomarna på en minskad alkoholkonsumtion till följd av hembränningsförbudet 1855 och nykterhets- och frikyrkorörelsernas etablering. Enligt landshövdingen gällde det även Västernorrland frånsett Sundsvalls stad "...där den lösa befolkningen..." i motsats till den bofasta befolkningen "...hängivit sig åt detta missbruk i oroväckande grad".³³ Det är troligt att ett begränsat alkoholintag präglade åtminstone de yngre ungdomsbrottslingarna som därigenom undvek grövre brott. Däremot häktades de alltmer för ordningsbrott som många gånger förekom i berusat tillstånd i form av störande beteende på t.ex. marknader och torg.

Varje bedömning av alkoholens inverkan på kriminalitet problematiseras dock av svårigheter i att uppskatta den verkliga tillgången till sprit å ena sidan och den konsumtion som myndigheter kontrollerade å den andra.³⁴ Även om landshövdingarna bedömer dryckesvanorna som måttliga i länet, åtminstone bland den bofasta befolkningen, erkänner man bris-

ter i uppsikten över lönnkrogar och svartbränneri. På 1870-talet är bilden som landshövdingarna ger mörkare än tjugo år tidigare och missbruket lokaliseras inte längre till enbart lösa arbetsskarlar och finnar. Det noteras att "dryckenskapslasten förderfva ungdomen" och har negativa följder för den allmänna ordningen. Med bättre bevakning av alkoholdistributionen vill landshövding Treffenberg kontrollera konsumtionen och hämma missbrukets omoraliska konsekvenser.³⁵ Via dessa disciplinerande åtgärder hoppades han stimulera länsbornas sedlighet och laglydighet med färre brott som följd på längre sikt.

Tidningar berättar om brottslingar

Vi kan inte utesluta att media då som nu spädde på allmänhetens uppfattning om att brotten bara ökade. Lokalpressen kanske även bidrog till en ökad disciplinering bland läsarna genom att ingående dokumentera brott och konsekvenserna av att begå dem.³⁶ Under rubriken "Polis- och rättegångssaker" hade en referent för *Nya Norrländska Korrespondentens* räkning, föregångare till *Sundsvalls Tidning*, i uppdrag att regelbundet kommentera kriminella angelägenheter från 1860-talets mitt.³⁷ Det rönt stort intresse hos en växande läsekrets.

Att sättas i häkte kunde alltså handla om att "hängas ut" i lokalbladet; en ny form av offentligt skamstraff. Följande två tidningsexempel visar att det leverades ganska detaljerade "bilder" av brottslingar. Det ena berör Anna Brita Bargelin som av två skäl är atypisk för ungdomsbrottslingarna. För det första har hon begått mord och för det andra var hon kvinna. Ingetdera hörde till vanligheterna bland brottslingar, vilket därför väckte viss sensation. Totalt sett var unga kvinnor enligt Figur 2 bara inblandade i drygt vart tionde brott.

Barnamord. Måndagen den 9 sistlidne juni anmäldes å poliskontoret af faktorn Er. Westberg att han samma dag i vatnet wid stranden af Axells & C:o bjälkgrop funnit liket af ett spädt flickebarn, som bar spår af att endast några dagar hafwa legat i vatnet, och war iklädt mössa, skjorta, tröja och en smal linda, alt af hwitt bomulstyg.

[...] det blef känt att ogifta Anna Brita Johansdotter Bargelin från Finland under loppet af sistl. maj bott hos sadelmakareänkan C.M. Hamrin härstädes och den 22 maj där framfödt ett flickebarn som döptes den 27 samma månad och kallades Maria.

Då barnet uppnått en c:a 14 dagars ålder och modren blifwit frisk, aflägsnade hon sig en dag medtagande barnet under uppgift att utackordera det hos ett folk i Selång-er samt återkom ensam till änkan Hamrin.

[...] Wid polisförhör berättade Bargelin, att hon wore född den 6 nov. 1852 inom Westerhankmor[svårtytt] by Kväflax socken af Wasa län i Finland, att hon wid 17 års ålder ankom till Swerge och arbetade 1 år wid tegelbruk i trakten af Hernösand och sedan i Sundsvall 4 år som murerihandtlängerska, 1 år å Udéns wattenfabrik och hos kakelugnsmakaren Westerberg, till midsommaren 1878 då hon reste till Ånge och uppehöll sig utefter järnvägslinien med att sälja kaffe och dylikt åt järnvägsarbetarne till medio af september. Hon for då hem till Finland men återkom till Sundsvall i början af maj detta år. Den 26 juni 1875 dömdes hon af Sundwalls rådsturätt till en månads fängelse för 1:a resan snatteri.

Hon erkände vidare att hon framfödt ett barn den 22 maj, att dess fader wore järnvägsarbetaren Aug. Andersson från Skaraborgs län som under äktenskapslöfte lägrat henne; att hon, efter att hafwa underrättat A. om sin ställning och anhållit om hjälp men ej fått swar, i sin medellösa och betryckta belägenhet beslutit sig för att

döda sitt barn och i sådan afsigt begifwit sig en afton mellan den 3 och 11 juni ut till förstnämnda bjälkgrop, där hon dränkte barnet. En eller annan dag härefter reste hon till Jämtland och upsökte A. för hwilken hon omtalat hwad som skett, därwid han ytrat missnöje och förebrått henne. Bargelin häktades och införessades till kronohäktet.³⁸

Det andra tidningsexemplet utgörs av en efterlyst yngling och kopparslageriarbetare vid namn Johan Ludvig Lindberg:

[---] Lindberg, som blifwit efterspanad [...] beskrifwes wara nära 20 år gammal, omkring 5,6 fot lång, med ovalt och fylligt ansikte, ljust hår och utan skägg, blå ögon, wenstra handens ring- och lillfinger sammanväxta och krokiga (till följd af brändskada) [---] Wid afwikandet war Lindberg iklädd kavaj af doffel, byxor och wäst af krafttyg, alt grått till färgen och urblekt, samt grå mössa. [---]³⁹

Efterlysningen har sitt ursprung i en lördagskväll i juli 1879 då några unga män tagit en båt tur längs Selångersån med Högom som slutdestination. Efter några timmar och supar ombord börjar Lindberg bråka med en av männen, Frans Oscar Boklund, varvid denne faller överbord. Enligt tidningens polisrapport hade Lindberg försökt få Boklund ur ån i båten, men förgäves. Fyllan tros vara orsaken till såväl tumultet som Lindbergs fumlighet i försöket att återföra Boklund i båten. Efteråt får Lindberg panik och lämnar hastigt sällskapet skrikandes "Herre Gud! Jag tror karlen drunknar... Jag tror jag går och gör sammaledes".⁴⁰ Några dagar senare infångar polisen i Ragunda honom och han transporteras till Sundsvall för förhör. Eftersom Lindberg inte handlat med uppsåt att döda, döms han till åtta månaders straffarbete.

Tidningarna ger en "bild" av såväl brotten som förövaren och ibland offren. Tyvärr lämnar fångrullorna inga närmare uppgifter fränsett vilken typ av förseelse det rör sig om, förövaren och straffsatsen. Via lokalpressens polisrapporter får vi ändå en idé om vilka brott som begicks i omgivningarna. Ju mer dramatiska de är, desto mer detaljerade blir förstås tidningarnas dokumentation. Stöld- och ordningsbrott kommenteras mera sparsamt men ibland i fördömande ordalag. Sådär kunde det låta:

Införpassade till kngs bhde i länet äro kvinspersonerna Erika Smedberg från Torsåker, Mathilda Lovisa Wiklund från Husums lastageplats och Anna Helena Bolin från Tynderö, hwilka uppehållit sig här i staden och hängifwit sig åt skörlefnad och ett i hög grad oordentligt och förargelsewäckande lefnadssätt. Af Anna Helena Bolins meritförteckning framkommer att hon 1870 dömdes för 1:a resan snatteri till 2 månaders fängelse, 1872 dömd för 1:a resan stöld till 4 månaders straffarbete, 1875 till 2 års allmänt arbete och 1878 till 1 års allmänt arbete samt dessutom åtskilliga gånger warit pliktfäld för fylleri.⁴¹

"Oroligheter" på Norrmalm.

Natten mellan sistlidne måndag och tisdag utöfwades af 10 stycken wattenledningsarbetare mycket ofog på Norrmalm, i det att de på trenne särskilda ställen hos Lovis Hedqvist, arbetaren Jonas Sjölund och änkan Maria Margareta Bolin inträngde med wåld i gårdarne, wägrade att på tillsägelse aflägsna sig och då de utfördes kastade de sten och plankbitar in på gårdarne.

Igår dömdes 6 af dessa nämligen: August Linder från Skaraborgs län, Erik Mattsson från Wärmland och Karl Johansson Krans från Kronoborgs län att hwardera böta 25 kr. för oljud och hemfridsbrott; Olof Larsson från

Wärmland för fylleri, oljud och hemfridsbrott 45 kr.; samt Jonas Jonsson Lagg från Helsingland och Petter August Magnusson från Wärmland hwardera för fylleri, oljud, hemfridsbrott och misshandel 55 kr. Rörande de fyra öfriga, Lars Samuelsson, Anders Petter Andersson, alla från Wärmland och Albert Nilsson från Göteborg uppskjöts ransakningen för vittnens hörande.⁴²

Slutdom. Under förlidet år instämde stadsfiskal Hellman till rådsturätten härstädes Sigrid Kristina Borg med yrkande om ansvar för det hon skulle hafwa sommaren eller hösten 1878 olofligen tillgripit dels en inspektoren B.M. Sedwallsson tillhörig, till 1 krona uppskattad skjorta, hwilken när tillgreppet skedde, warit för twättning öfverlemnad till Justina Norberg och lagd till förwar å en wind, dels ock från källarmästaren G.F. Knaust en stol [eller möjligen kjol] wärd 1:25. [---]⁴³

Brott som moralisk måttstock och mätt på annat sätt

Det finns alltså flera möjliga förklaringar till ungdomsbrottens utveckling i Sundsvallsregionen. En vidare tolkningsram som inbegriper industrialisering, urbanisering, konjunkturer, lagreformer och kontroll, vare sig den är formell eller informell, bidrar till förståelsen av brottantalets variation över tid. Det gör även civilisations- och disciplineringsprocesser. Orsakerna till varför vissa bryter mot lagen är många och komplicerade men kopplas vanligen till någon form av kris, antingen hos individen själv, som fattigdom, fylla och nöd, eller hos samhället som svarar för att kontrollera kriminaliteten men också har att sörja för invånarnas väl och ve. Om man ser till ungdomsbrottens ökning mot bakgrund av en krissituation som kan sammanhånga med 1800-talets omvälvande samhällsförändringar, ser det onekligen dystert ut för Sundsvallsregionens del. I likhet med

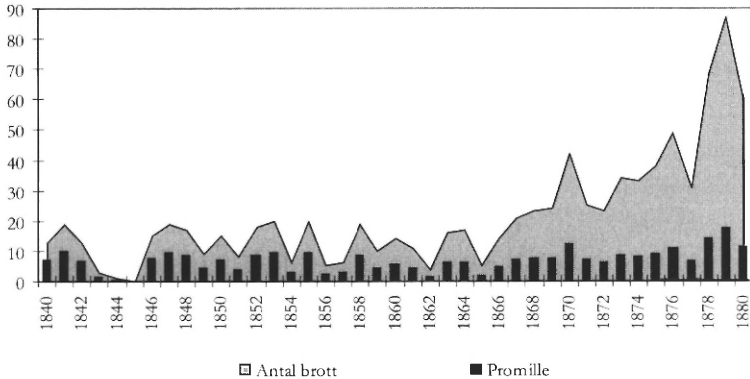
annan expertis ansåg landshövdingen att "brottens antal utgör en måttstock för sedlighetens tillstånd".⁴⁴ Den ökning av brott som Treffenberg noterar för sitt läns räkning oroade honom. Lösa arbetare och finnar är, som vanligt, att klandra men även ungdomen som alltmer hänger sig åt rusdrycker och stör friden genom sina nattliga aktiviteter, bl.a. det traditionella nattfrieriet.

Ungdomens nattvandringar ('nattlopp', 'ungdomshelger') särdeles just på lördags- och söndagskvällarna och nätterna är en vederstygglig sed, som med en verklig skamfläck brännmärker en stor del församlingar i Norra Sverige. Det förråder öfverväldet af hednisk råhet i sinena och lägger tillika de svåraste hinder i vägen för införande af kristlig bildning och skick. Frukterna av dessa nattliga orgier äro uppenbara.⁴⁵

Den kraftiga ökning av antalet ungdomsbrott som syns i Figur 2 ger tillsammans med landshövdingarnas vittnesbörd stöd åt den oro som kom till uttryck i dåtidens samhällsdebatt och resulterade i en allt strängare strafflagstiftning. Men fanns det egentligen fog för denna oro?

Förbättringen av den formella kontrollen gör faktiskt att vi med säkerhet inte kan avgöra om brotten tilltagit i den utsträckning som dåtida siffror gör gällande, eller om ökningen snarare beror av en rigorösare bevakning av en brottslighet som kanske varit konstant över tid.⁴⁶ Om det senare är fallet måste de förklaringar som betraktar ökningen av brott mot bakgrund av moderniseringsprocessen, d.v.s. övergången från agrar- till industrisamhället, och den sociala oro som uppstod i dess kölvatten, betraktas med viss försiktighet.⁴⁷ Bakom varje analys av kriminella aktiviteter döljer sig dessutom ett mörkertal, men att alls uppskatta omfattningen av detta i historiskt material är omöjligt.

Figur 3. Antalet ungdomsbrott i Sundsvallsregionen 1840–1880 och dess andel i förhållande till samtliga ungdomar (15–25 år) boende i de berörda församlingarna då brotten begås.

Källor: Fångrollor, Forskningsarkivet, Umeå universitet; Datoriserade kyrkoböcker, Demografiska databasen (DDB), Umeå universitet.

Kommentarer: Med Sundsvallsregionen avses Sundsvalls stad och grannförsamlingarna Alnö, Njurunda, Skön, Timrå, Tuna.

Däremot kan vi uppskatta den registrerade brottslighetens ökning och omfattning genom att relatera den till den övriga befolkningen. Gör vi det så får industrialiseringens genombrott på 1860- och 70-talet faktiskt inte så negativa följder för ungdomsbrottsligheten i undersökningsområdet. Det visar sig att den relativt sett inte ökade lika dramatiskt under perioden som Figur 2 ovan gjorde gällande genom att precis som dåtida debattörer endast fokusera på antalet brott. Figur 3 visar ungdomsbrottens numerära utveckling i förhållande till den unga befolkningen i undersökningsområdet varvid ökningen blir mera måttlig. Den tidens moralförsvare, som bekymrade sig över att alltfler individer och särskilt ungdomar arres-

terades, slipade således sina argument på felaktiga premisser. Det är ju inte så märkvärdigt om brotten ökar när befolkningen och antalet ungdomar också gör det, men den kopplingen gjordes sällan då.⁴⁸ Oron i Sundsvallsregionen måste således betraktas som överdriven.

Mycket väsen för ringa ting

I likhet med annan forskning ökar ungdomsbrottens antal dramatiskt även i 1800-talets Sundsvallsregion samtidigt som de skiftar karaktär över tid. Fler och fler ungdomar arresteras och i ökad utsträckning för ordnings- och egendomsbrott istället för våldsbrott. Brottantalets utveckling bekymrade samtidens myndigheter och samhällsdebattörer som diskuterade Den sociala frågan. Det bäddade för en nationell brottsutredning i moraliserande anda 1896.

Men när allt kommer omkring var det faktiskt inte så illa ställt med ungdomsbrottsligheten i Sundsvallsområdet. De dramatiska samhällsomvandlingar som utspelade sig här i och med sågverksindustrins genombrott på 1860- och 70-talet fick inga nattsvarta konsekvenser för kriminaliteten bland regionens unga invånare, och det av två skäl. För det första berodde ökningen på den kraftiga befolkningstillväxt som Sundsvallsområdet upplevde under perioden. För det andra berodde den ökning av brott som kan registreras av en effektivare formell kontroll som åstadkom att individer i högre grad arresterades, särskilt från och med den nya strafflagens inträde 1865 och det polis- och ordningsväsende som etablerades och därefter expanderade med intentionen att efterleva lagen. Den negativa diagnos landshövdingarna ställde rörande länsbornas sedliga status och framtida öde låter sig därför väl sammanfattas med orden mycket väsen för ringa ting.

Även om vi idag tar avstånd från dåtidens dystra diagnos

måste den oro landshövdingar och debattörer gav uttryck för tas på allvar. Argumentationen må ha förts på felaktig basis men oron förklarar till stor del de formella kontrollmekanismer som utvecklade sig under 1800-talets andra hälft för att förbättra bevakning och korrigerande av brottsligt beteende i syfte att bekämpa kriminaliteten. Att industrialiseringen och de många samhällsförändringar den medförde spelade en oväsentlig roll för de variationer som ungdomsbrotten i undersökningsområdet uppvisar kan emellertid inte fastslås. Brottantalets utveckling över tid förefaller exempelvis vara berörd av häftiga konjunktursvängningar och en möjlig upplösning av den informella kontrollen till följd av flyttningar och urbanisering. Dessa förklaringar förlorar dock något i trovärdighet eftersom den sociala oro som antas följa i industrialiseringens spår inte kan bevisas enbart med en ökning av antalet brott. Historiskt sett är kriminalstatistiken inte så tillförlitlig och den måste dessutom placeras i sitt demografiska sammanhang som den här artikeln visar.

Vi måste alltså ta alternativa vägar för att nyansera orsakerna till brott och förstå varför folk begår dem. En av vägarna leder till förövarna själva. I en kommande artikel ska vi därför stifta bekantskap med de ungdomar som låg bakom den kriminalitet och uppståndelse som behandlats här. Vilka var de egentligen och vad finns att säga om deras erfarenheter av livet före brott och arrestering? Om det kan Sundsvallsregionens kyrkoböcker berätta!

Noter

- 1 Nilsson 2002, 371 ff. Siffrorna gäller manliga brottslingar i 1850-talets Sverige. För kvinnor i samma ålder (15-21) låg andelen på 10-15 procent. Utomlands återfanns samma oro över 1800-talets ökande brottslighet, se t.ex. Briggs, Harrison, McInnes & Vincent

- 1996; King 1998; Taylor 1998. För en allmän översikt av svensk brottslighet genom tiderna, se von Hofer 1985. För uppgifter runt svensk ungdomsbrottslighet under senare år, se Sarnecki 1993, eller besök Brottsförebyggande rådets (BRÅ) hemsida på Internet: www.bra.se.
- 2 Kumlien 1994, 28–32. Han har behandlat den utredning som Tvångsuppfostringskommittén färdigställde och vars förslag antogs 1902. Då tillkom lagarna om uppfostran av vanartiga barn och vård av unga förbrytare.
  - 3 Denna artikel bygger på en utförligare undersökning, se Drugge & Vikström. Ansatsen grundar sig på ett större forskningsprojekt, Krisbiografier: Krisers uppkomst och hantering under 1800-talet sett ur ett livsförlopp och tidsgeografiskt perspektiv, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond och lett av professor Ulf Drugge, Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap, Högskolan i Kalmar. I det tidsödande arbetet med att studera fångrullor, registrera arresterade individer och identifiera dem i Demografiska databasens kyrkoboksmaterial, har Ulf Drugge svarat för en stor och värdefull arbetsinsats.
  - 4 Många sociologer har sedan 1800-talet behandlat kriminalitet med hänsyn till den anomi (normlöshet) och sociala förvirring som ansågs uppstå till följd av den snabba ekonomiska förändring och urbanisering som tog fart under industrialiseringen och därigenom ska ha föranlett ökad brottslighet. Cohen 1966; Hirshi 1969; Merton & Nisbet 1963; Taylor, Walton & Young 1973. För en svensk introduktion och presentation av några centrala sociologer som berör 1800-talets brottslighet, se Drugge & Lindgren 2001, 139–149; Lindgren 1998.
  - 5 Inom forskningen talar man om två eller ibland tre typer av social kontroll som påverkar kriminellt beteende. Staten svarar för en s.k. formell kontroll som utövas via lagstiftning, polis- och rättsväsende. Familjemedlemmar, släkt, vänner och grannar är alla exempel på informell kontroll. Vissa forskare talar om en tredje variant där man t.ex. placerar präster, lärare och fjärdingsmän som hade att bevaka och tillrättavisa sina underlydande även om de inte ägde samma formella kontroll och myndighet som polisen. Jfr Drugge & Lindgren 2001, 117, 135–138; Lindgren 1998, 31–43; Horgby 1986, 13–20, 97–128; Vejbrink 1982, 185–193; Österberg 1991, 82.
  - 6 Taussi Sjöberg 1981, 106 ff. Ungefär en fjärdedel av fångarna vid länsfängelset i Härnösand var 24 år eller yngre.

- 7 I äldre kriminalstatistik är det svårt att urskilja ungdomars ålder p.g.a. en grov och föränderlig åldersindelning. Dessutom varierar brottsdefinitioner över tid. Joutsen 1993, 602-605; Nilsson 2002, 374 f.; von Hofer 1985, 2:3, 3:4; Österberg 1991.
- 8 Barn- och ungdomsbrottslingar förr uppmärksammas i viss utsträckning i Horgby 1986, 179-187; Taussi Sjöberg 1981, 106 f., 135-146. I början av 1990-talet kom två utmärkta essävolymerna som behandlar ungdomsbrottslighet från internationell och historisk horisont, se Hess & Clement 1990-1993. Ungdomar har även diskuterats i relation till grövre brottslighet, se Drugge & Lindgren 2001, 185-249; Ylikangas 1985, 126 ff.
- 9 Eftersom domböckerna gick upp i rök då Sundsvall brann 1888 har fångrullor använts. Förutom Sundsvalls stad ingår församlingarna Alnö, Njurunda, Skön, Timrå och Tuna i undersökningen. Åldersintervallens lämplighet (15-25 år) kan diskuteras men i 1800-talets Sverige inföll ungdomsperioden med konfirmationen i 14-15-årsåldern och man gifte sig i genomsnitt inte förrän i 27-årsåldern. Jacobsson 2000, 111 ff.; Lundh 1997; Mitterauer 1991. Som idag var dessutom individer under 15 år inte straffmyndiga. Det förekom dock lindrigare straff för dem under 18 år. Drugge & Lindgren 2001, 188-190; Joutsen 1993, 604 f.; Kumlien 1994, 39-61.
- 10 För information om Demografiska databasens (DDB) kyrkoböcker, datoriseringen och källornas tillförlitlighet, se Vikström 2003, 45 f., eller besök DDB:s hemsida på Internet: www.ddb.umu.se. Där ges det även möjlighet att utan kostnad titta på 1800-talets kyrkoböcker över Tunabor.
- 11 Sundin 1982, 45-59; Taussi Sjöberg 1981, 37-43.
- 12 Inger 1983, 164-171, 241-244; von Hofer 1985, 6:1-5. Forskare har diskuterat effekterna på kriminalstatistiken i takt med att statlig lagstiftning och registrering förbättrades och hur detta kan ha föranlett en missuppfattning om att brottsligheten ökade. King 1998, 133-137; Taussi Sjöberg 1981, 19 f. Statens inblandning i och kontroll av individers liv har inte minst undersökts och ifrågasatts av Michel Foucault, se Foucault 1987.
- 13 Nilsson 1943, 325, 343-345; Horgby 1986, 182.
- 14 Rörande den patriarkala hustavlan, se Drugge & Lindgren 2001, 190 f.; Kumlien 1994, 121-148; Pleijel 1987. Beträffande tjänstehjonsstadgan som inte avskaffades förrän 1926, se t.ex. Inger 1983, 225 ff.
- 15 Den sociala frågan har varit föremål för omfattande forskning, se

- t.ex. Petersson 1983.
- 16 Inger 1983, 241–245; Drugge & Lindgren 2001, 18–24; Taussi Sjöberg 1981, 37 ff. Rörande fängelseväsendet, se t.ex. von Hofer 1993.
  - 17 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1846–50*, 23 f., 27; *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1851–55*, 14, 24; *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1861–65*, 5.
  - 18 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1846–50*, 23 f., 27.
  - 19 Alm-Stenflo 1994; Björklund 1997; Tedebrand 1996; Tedebrand 1997; Vikström 2003, 69–77.
  - 20 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1866–70*, 6.
  - 21 Björklund 1976; Björk & Schnell 1979.
  - 22 Eftersom det finns belägg för att egendomsbrott ökar under såväl låg- som högkonjunktur råder förvirring om konjunkturernas effekter på kriminalitet. De flesta forskarna noterar dock att brottsligheten ökar under dåliga tider men att stöldbrotten minskar i takt med den ökade levnadsstandard som infann sig runt sekelskiftet 1900. Sundin 1976; Fällström 1974, 141–149; McDonald 1982, 415 ff.; von Hofer 1985, 3:8 f.
  - 23 Horgby 1986, 182, 243 f.
  - 24 Inger 1983, 222 ff. Beträffande 1800-talets fattigvårdslagstiftning i norrländskt sammanhang, se Engberg 2005, 57–69, 84–115.
  - 25 Drugge & Lindgren 2001, 139–149; Vikström 2003, 23–25.
  - 26 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1871–75*, 7 ff.
  - 27 Rörande Sundsvalls polisväsende, se Nilsson 1943, 137–147. Polis-konstapel Wilhelm Hellman, som lämnade rapporter i Sundsvalls lokalpress, uppskattade krogantalet och att omkring 60–100 prostituerade kvinnor vistades i staden 1879. Vikström 2003, 233.
  - 28 *Sundsvalls-Posten* 1879-02-01.
  - 29 *Sundsvalls Tidning* 1879-08-05.
  - 30 von Hofer 1985, 2:2.
  - 31 Se fotnot 22.
  - 32 Flera forskare diskuterar om och hur förändringar i kriminellt beteende över tid kan knytas till Norbert Elias civilisationsprocess eller Michel Foucaults makt- och kontrollkoncept, se Jarrick & Söder-

- berg 1998, 207-237; Sundin 1994, 83-94; Sunesson 1994; von Hofer 1985, 2:2; Österberg 1991, 66. Beträffande disciplineringsprocessen, se t.ex. Horgby 1986, 16-20, 234-236, 245 ff.
- 33 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1876-80*, 6.
- 34 Jfr Horgby 1986, 129-162; Ylikangas 1985, 68-72, 80-82; Sundin 1994, 87 ff.; von Hofer 1985, 1:4 f., 2:5 ff. 3:7.
- 35 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1871-75*, 9-11.
- 36 Jfr. Drugge & Lindgren 2001, 82 ff., 172 ff., 240 ff., 372 ff.; Vikström 2003, 153 ff.
- 37 Petersson 1990, 122f.
- 38 *Sundsvalls Tidning* 1879-07-19.
- 39 *Sundsvalls Tidning* 1879-08-05.
- 40 *Sundsvalls Tidning* 1879-08-05.
- 41 *Sundsvalls Tidning* 1879-09-09.
- 42 *Sundsvalls Tidning* 1879-06-12.
- 43 *Sundsvalls Tidning* 1879-05-27.
- 44 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1871-75*, 13; Kumlien 1994, 28-32.
- 45 *Landshövdingarnas Femårsberättelser, Västernorrlands län, 1871-75*, 13; Kumlien 1994, 28-32.
- 46 När forskningen behandlar kriminalitet avses i regel registrerad brottslighet. Bortom denna finns ett mörkertal (dold/faktisk brottslighet) som hör till kriminologins stora frågor och komplicerar varje analys eftersom kvantitativa förändringar inte behöver indikera en förändrad brottsnivå utan kan bero på en strängare syn på kriminellt beteende som effektiviserat brottsregistreringen. Modern forskning söker på olika sätt belysa mörkertalets faktiska utbredning, t.ex. via offerundersökningar, men i fråga om historisk brottslighet är svårigheterna oöverkomliga. Horgby 1986, 167 ff., 208 ff.; Nilsson 2002, 381-383; Taylor 1998, 7-26; von Hofer 1985, 3:2; Österberg 1991, 67.
- 47 Kritik mot sociologernas sätt att knyta kriminalitet till moderniseringsprocessen har framförts, se t.ex. McDonald 1982; Monkkonen 1981.
- 48 Resultaten tangerar Nilssons sammanställningar över Sverige där

han kan konstatera en stabilitet beträffande 1800-talets ungdomsbrottslighet på omkring 25 procent av all kriminalitet. Nilsson 2002, 375 ff. Kumlien framhåller att blott ett fåtal samhällsdebattörer hyste viss skepsis beträffande ungdomsbrottslighetens reella ökning som allmänt betraktades hota den framtida samhällsordningen. Kumlien 1994, 32 ff.

Käll- och litteraturförteckning

Opublicerade källor

Demografiska databasen (DDB), Umeå universitet:

Digitaliserade kyrkoböcker 1800–1892, Sundsvallsregionen.

Forskningsarkivet, Umeå universitet:

Fångrullor 1840–1880 över ungdomar (15–25 år) arresterade i Medelpads kronohäkte, Sundsvalls stadshäkte, Västernorrlands länsfängelse, Härnösands och Västernorrlands läns kronohäkte, Härnösands stadshäkte, och dessutom födda eller boende i följande församlingar: Alnö, Njurunda, Skön, Sundsvall, Timrå och Tuna.

Publicerade källor

Landshövdingarnas femårsberättelser, Västernorrlands län: 1846–1850, 1851–1855, 1861–1865, 1866–1870, 1871–75, 1876–1880. BiSOS, Universitetsbiblioteket, Umeå universitet.

Sundsvalls-Posten 1879, Universitetsbiblioteket, Umeå universitet.

Sundsvalls Tidning 1879, Universitetsbiblioteket, Umeå universitet.

Litteratur

Alm Stenflo, G., *Demographic Description of the Skellefteå and Sundsvall Regions During the Nineteenth Century.* Umeå 1994.

Björk, B. & Schnell, J.-B., *Sundsvallsstrejken: Samtida dokument och historisk be-lysning.* Sundsvall 1979.

Björklund, J., *Strejk – förhandling – avtal: Facklig aktivitet, arbets- och levnadsvillkor bland sågverksarbetare i Västernorrland 1875–1914.* Umeå 1976.

Björklund, J., Tillväxt och differentiering. Näringslivet 1870–1940. I Tedebrand, L.-G. (Red.), *Sundsvalls historia. Del 2.* Sundsvall 1997.

Briggs, J., Harrison, C., McInnes, A. & Vincent, D. (Eds.), *Crime and Punish-*

- ment in England: An Introductory History. London 1996.
- Cohen, A.C., *Deviance and Control*. Engelwood Cliffs, New Jersey 1966.
- Drugge, U. & Lindgren, S., *Med dödlig utgång: Om grova våldsbrott och sociala former i 1800-talets Sverige*. Umeå 2001.
- Drugge, U. & Vikström, L., The Causes and Characteristics of Individuals in Crisis: Determinants and Socio-Demographic Characteristics of People Needing Poor Relief in an Area and Century of Change, the Sundsvall Region 1800–1880. Opublicerat paper, Social Science History Association (SSHA) Conference, Baltimore, USA, november 2003.
- Engberg, E., *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet*. Umeå 2005.
- Foucault, M., *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund 1987.
- Fällström, A-M., *Konjunkturer och kriminalitet: Studier i Göteborgs sociala historia 1800–1840*. Uddevalla 1974.
- Hess, A.G. & Clement, P.F. (Eds.), *History of Juvenile Delinquents: A Collection of Essays on Crime Committed by Young Offenders, in History and in Selected Countries*. Volume 1-2. Aalen 1990–1993.
- Hirshi, T., *Causes of Delinquency*. California 1969.
- Hofer, H. von, *Brott och straff i Sverige: Historisk kriminalstatistik 1750–1984*. Stockholm 1985.
- Hofer, H. von, *Fängelset: uppkomst – avskräckning – inkapacitet: tre kriminologiska studier*. Stockholm 1993.
- Horgby, B., *Den disciplinerade arbetaren: Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850–1910*. Stockholm 1986.
- Inger, G., *Svensk rättshistoria*. Lund 1983.
- Jacobsson, M., *"Att blifoa sin egen": Ungdomars väg in i vuxenlivet i 1700- och 1800-talets övre Norrland*. Umeå 2000.
- Jarrick, A. & Söderberg, J., *Odygd och vanära: Folk och brott i gamla Stockholm*. Stockholm 1998.
- Joutsen, M., Treatment, Punishment, Control: Juvenile Delinquency in Scandinavia. I Hess, A.G. & Clement, P.F. (Eds.), *History of Juvenile Delinquents: A Collection of Essays on Crime Committed by Young Offenders, in History and in Selected Countries*. Volume 2. Aalen 1993.
- King, P., The Rise of Juvenile Delinquency in England 1780–1840: Changing Patterns of Perception and Prosecution. *Past and Present* 1998:Nr.1.
- Kumlien, M., *Uppfostran och straff: Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott*. Lund 1994.
- Lindgren, S-Å., *Om brott och straff: Från sociologins klassiker till modern kriminologi*. Lund 1998.
- Lundh, C., The World of Hajnal Revisited: Marriage Patterns in Sweden 1650–1990. *Lund Papers in Economic History* 1997:Nr.60.

- McDonald, L. Theory and Evidence of Rising Crime in the Nineteenth Century. *The British Journal of Sociology* 1982:Nr.3.
- Merton, R.K. & Nisbet, R.A., *Contemporary Social Problem: An Introduction to the Sociology of Deviant Behavior and Social Disorganization*. London 1963.
- Mitterauer, M., *Ungdomstidens sociala historia*. Göteborg 1991.
- Monkkonen, E.H., A Disorderly People? Urban Order in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *The Journal of American History* 1981:Nr.3.
- Nilsson, J.E., *Sundsvalls historia, Del V, Tiden 1862–1888*. Sundsvall 1943.
- Nilsson, R., "Med hvarje år öka ju antalet af dessa unga brottslingar...". I Andersson, I., Johansson, K. & Lindstedt Cronberg, M. (Red.), *Tid och tillit: En vänbok till Eva Österberg*. Stockholm 2002.
- Petersson, B., *Den farliga underklassen: Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Umeå 1983.
- Petersson, B., *Sundsvalls Tidning 150 år, 1841–1991*. Sundsvall 1990.
- Pleijel, H., Patriarkalismens samhällsideologi. *Historisk tidskrift* 1987:Nr.2.
- Sarnecki, J., Ungdomsbrottslighet – en kunskapsöversikt. *Reaktion mot ungdomsbrott*. SOU 1993:35, del B.
- Sundin, J., Theft and Penury in Sweden 1830–1920. *Scandinavian Journal of History* 1976:Nr.1.
- Sundin, J., Kontroll – straff och försoning: Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850. I Åkerman, S. (Red.), *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Umeå 1982.
- Sundin, J., Den farliga klassen – fanns den? Om bråkiga borgare i den förindustriella staden. I Björnsson, A. (Red.), *Vad våldet har skapat: Om brott och straff i svensk och europeisk historia*. Stockholm 1994.
- Sunesson, S., Fängelseväsendets uppkomst och utveckling. Björnsson, A. (Red.), *Vad våldet har skapat: Om brott och straff i svensk och europeisk historia*. Stockholm 1994.
- Taussi Sjöberg, M., *Brott och straff i Västernorrland 1861–1890*. Umeå 1981.
- Taylor, D., *Crime, Policing and Punishment in England, 1750–1914*. Basingstoke, Macmillan Press 1998.
- Taylor, J., Walton, P., Young, J., *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*. London 1973.
- Tedebrand, L-G., Människor och strukturer intill 1860. I Tedebrand, L-G. (Red.), *Sundsvalls historia. Del 1*. Sundsvall 1996.
- Tedebrand, L-G., Gamla och nya Sundsvallsbor efter 1860. I Tedebrand, L-G. (Red.), *Sundsvalls historia. Del 2*. Sundsvall 1997.
- Vejbrink, M., En kontrollerad brottsling som historiskt fenomen. I Åkerman, S. (Red.), *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Umeå 1982.

- Vikström, L., *Gendered Routes and Courses: The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-Century Sundsvall, Sweden*. Umeå 2003.
- Ylikangas, E., *Knivjunkarna: Våldskriminalitet i Sydösterbotten 1790–1825*. Helsingfors 1985.
- Österberg, E., Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. *Scandia* 1991:Nr.1.

DANIEL NILSSON RANTA

Arbetsstugorna i norr

Verksamheten formuleras och
materialiseras

Inledning

I en skrift från Skolverket 2002 kallad *Allmänna råd med kommentarer för fritidshem* får vi veta att dagens fritidshem har sina rötter i de arbetsstugor som såg dagens ljus under det sena 1800-talet. Då skulle barn från fattiga familjer lära sig enklare hantverk samtidigt som de fostrades till flit- och plikt-känsla, medan dagens fritidshem "ska komplettera skolan samt erbjuda barn en meningsfull fritid och stöd i utvecklingen".¹ Borta är arbetskravet på barn. Historien kontrasterar nutiden, fungerar som en slags lösning för hur långt utvecklingen skridit. Inte så sällan används det förgångna med syfte att visa på hur exempelvis barnvården av idag är dynamisk och individcentrerad. Dåtiden blir en tid vars barnvård var kollektiv, hård och rigid medan barn av idag ska få sina individuella behov tillgodosedda, tycks devisen vara.

Norrbotten och Norrland som eländets ständiga bundsförvant är vid sekelskiftet 1900 en inte ovanlig föreställning.² Olika former av nödhjälpsinsatser växer fram som svar på verkliga (eller inbillade) behov. En av dessa hjälpåtgärder kallas arbetsstugor för barn, en företeelse som sedan 1880-talet florerar i Sverige. Stugverksamheten ser dagens ljus i Stock-

holm men kommer efterhand att installeras i flera svenska städer. Tanken är att barn i dessa stugor under sin fritid ska lära sig arbete (slöjd) samt få ett mål mat istället för att driva omkring sysslolösa medan föräldrarna arbetar. På kvällarna beger sig barnen till sina respektive hem. Under 1903 startas de s. k. *Norrbottniska Arbetsstugorna* vars verksamhet skiljer sig från andra typer av arbetsstugor i så mån att barnen här inlogeras för en längre tid, ofta under flera år. Detta för att tillgodose såväl deras skolgång som kost, logi och arbetsträning. Hembesök är tillåtna men dokument visar att barnen var tvungna att begära tillstånd att resa hem. Initialt är de norrbottniska arbetsstugorna ett alternativ i kampen mot missväxt och nöd, men med åren kommer de att betraktas som ett verktyg i försvenskningens tjänst. Därigenom har företeelsen som sådan fått utstå kritik. Dess egentliga verksamhetstid varar under åren 1903–1954.

Stugorna i Norrbotten startas med stöd av dåvarande landshövdingen Karl J. Bergström³ samt Carl Svedelius, lektor vid Luleå läroverk⁴ och den Centrala Nödhjälpskommittén i Stockholm. Dessa tre parter är i mångt och mycket huvudaktörer i denna artikel. Syftet är att lyfta fram deras ambitioner och idéer som så att säga ligger bakom insatserna ifråga. Vilket är deras incitament? Hur gick tillblivelsen till? För att få svar på frågorna utgår studien från barnhjälpsorganisationen Norrbottens läns arbetsstugor (NLA) som verkar under åren 1903–54. Vi beger oss till källorna, vilka i detta fall utgörs av arkivbundet material såsom protokollböcker samt in- och utgående korrespondens från Centrala Nödhjälpskommittén (CNK).⁵ Vidare nyttjas även dagstidningar och tidskrifter liksom årsrapporter och visst arkivbundet material från stiftelsen Norrbottens arbetsstugor. En viss källkritisk vaksamhet är av nöden, eftersom alla dokument är partsinlagor och således färgade av författarnas skilda intentioner. Vissa dokument kan tänkas innehålla skönmålning för att stödja

argumentationen. Till materialets fördel talar tidssambandet mellan händelse och nedtecknande.

Historisk kontext

1902 drabbas bl.a. Norrbotten av missväxt. För norrbottnisk del är det områdena runt Korpilombolo och Övertorneå som i huvudsak drabbats medan kustregionerna klarat sig bättre enligt vissa källor.⁶ Förhållandena är så allvarliga att de kräver extra insatser. Enligt *Svensk Läraretidning* har flera tidningar skickat korrespondenter till Norrbotten med anledning av nöden.⁷ Under nöddårsbazaren senhösten 1902 i Stockholm berättar föreståndarinnan för Föreningen för Svensk Hemslöjd, fröken Zinckerman, om sina resor genom nöddistrikten i norr. Bland åhörarna märks prominenta gäster, exempelvis Prins Eugen. Fröken Zinckerman har mycket att förtälja om Norrbotten och sina möten med vad hon anser vara ett av nöd sargat folk, förslöat och tystlåtet av vintermörkret. De är händiga och arbetsamma men någon "bör väcka impulsen till arbete hos dem". Området är hemort för ständig nöd enligt talaren och hon menar att en god väg att gå vore att utveckla slöjdverksamheten på de respektive orterna. För att få bästa långsiktiga resultat bör förutsättningar skapas för slöjdundervisning i skolan. Fröken Zinckerman slutar "sitt varmhjärtade stämmingsmättade föredrag" med att hon trots allt var beklämd vid sin återresa, beklämd över att hennes planer ej ännu förverkligats.⁸

Som svar på alla nödrop bildas i Stockholm under oktober 1902 den Centrala Nödhjälskommittén (CNK) på uppdrag av Konungen (regeringen).⁹ Indikationer tyder på att också tidningen *Aftonbladet* är drivande i frågan om tillsättandet av nämnda kommitté.¹⁰ Gruppens uppgift består i att fördela insamlade medel "till lindrande af nöden i de af missväxt hem-sökta delarne af landet och särskilt de norrländska länen".

Vidare ska kommittén i samråd med konungen (regeringen) tillhandahålla myndigheter och enskilda råd och upplysningar hur gåvor lämpligast utdelas. Avslutningsvis samlar kommittén information om hjälpbehoven i de av nöd drabbade områdena.¹¹ Informationen hämtas från landhövdingarna i de olika länen och rör upplysningar om vilka delar av länen som drabbats, omfattningen, antal medellösa personer, fattigvårdens utgifter, kommunens ekonomi m.m. CNK har sitt första möte den 24/10 1902.¹² Redan dagen efter sitt inrättande skickar kommittén ut frågeformulär till landshövdingarna i de olika länen, där de anmodas att noggrant besvara frågor kring nödens direkta omfattning och de skilda kommunernas ekonomi. Kommunikationerna blir intensiva både per brev och telegram.

1902 är Karl J. Bergström landshövding i Norrbotten och således den som sköter kontakten med CNK. Brevet från Bergström är långa och många gånger personliga i sin karaktär, då där avhandlas såväl väder och vind som landshövdingens arbetsbörda och personliga hälsa. Inget nämns om de kommande norrbottniska arbetsstugorna. Däremot omnämns befolkningens behov av kläder, foder till kreatur m.m.¹³ Landshövdingen är ingen vän av allmosor, något som klart kommer till uttryck under nödåret 1902–03. Under den nästan årslånga brevväxlingen med CNK återkommer han till det skadliga i skänker. Han ser det som ett yttersta nödvändigt ont och skriver vid ett tillfälle: "Nödhjelp i form af rena gåfvor är nog skadlig och i viss mån demoraliserande därvid framkallar anspråk och afundssamhet."¹⁴ Av detta kan man klart tyda landshövdingens ståndpunkt: personer ska arbeta för födan och därmed undvika risken för ett arbetsmoraliskt förfall. Samarbetet med CNK fortskrider trots denna uttryckta avoghet inför välgörenhet, ett samarbete som för Norrbottens del i viss mån är lukrativt ekonomiskt sett då biståndsmedel inflyter.

Arbetsstugorna omtalas

På julaftonen 1902 sammanträder CNK och får då besök av professor Gustaf Retzius och dennes hustru Anna Hierta Retzius.¹⁵ De informerar arbetsgruppen om att de har "vidtagit förberedande åtgärder eventuellt till upprättande af arbetsstugor för nödställda barn" inom orter i Norrland som hemsökts av nöd. Med förberedande åtgärder avses det faktum att paret finansierat en rundresa i Norrbotten för lektor Svedelius. Denne Svedelius har erbjudit sig att under julhelgen göra en resa till nödställda orter för att där söka lämpliga lokaler för omhändertagande och bespisning av utsatta barn. I lokalerna ska barnen samtidigt ges handledning och undervisning i att laga kläder och lära sig färdigställa enklare slöjdalster. Kommittén anslår medel "för sådant särskilt ändamål", d.v.s. till bespisning och material till självfärdigande av kläder och är med andra ord positivt inställd till paret Retzius initiativ.¹⁶ I protokollen finns inga tidigare anteckningar om att kommittén i sig skulle ha efterfrågat vare sig arbetsstugor eller någon liknande inrättning. Detta bekräftas i *Svensk Läraretidning* som den 31 december 1902 skriver att lektor Svedelius, sekreterare i styrelsen för Luleå arbetsstuga, "anträdde i fredags" en resa genom de nordliga länen "för att på uppdrag af stiftelsen Lars Hiertas minne" söka få till stånd arbetsstugor med bespisning för fattiga barn. Centrala nödhjälpskommittén har anslagit 4 000 kronor till arbetsstugor och arbetsmaterial samt 12 000 i insamlade medel till barnens bespisning.¹⁷ Några dagar in i januari låter Anna Retzius meddela arbetsgruppen att hon sänt iväg en fru Rodenstam från Hudiksvall till Västerbottens lappmark. Där ska Rodenstam organisera en kommitté som ska erbjuda barnen bespisning och "handledning i nyttigt arbete". Förslaget faller i god jord och medel tillskjuts i mån av CNK:s tillgångar.¹⁸ Även detta initiativ tycks vara Anna Retzius allena. Inga tidigare noteringar finns att hämta i CNK:s protokollsbok. Så här långt har paret

Retzius framstått som pådrivande aktörer.

Lektor Svedelius avlägger rapport hos landshövdingen den 8 januari och om detta skriver Bergström följande:

Lektor Svedelius hemkom igår qväll, och fick jag meddelande om hans ankomst, så att han omedelbart efter sin hitkomst kom upp till mig, hvarefter vi och min hustru resonerade hela qvällen. Han var mycket intresserad av sin resa, som han gjort mycket forcerat, ehuru han begagnat sig af att inhemta mycket upplysningar. Då han komma att afgifva en fullständig rapport äfven senare, vill jag ej gå honom i förväg att meddela [...] intrycken af hans iakttagelser. Under våra öfverläggningar syntes vi vara i det allra hufvudsakligaste öfverens, hvarför samarbete oss emellan blir mycket lätt. Med fullt förtroende kunna medlen öfverlämnas till Svedelius och han fördela dem. Då jag har mycket att göra, ser jag gerna, att jag slipper fördelningen. Svedelius rådför sig nog med mig i tvivelsaktiga fall. Gerna skall jag stå till tjenst.¹⁹

Bergström vill ogärna ha hela ansvaret för arbetsstugorna och ser då att Svedelius kan axla den bördan. Landshövdingen avslutar brevet med att påpeka att hans namn i huvudsak finns med "om någon kommuns representanter skulle vilja göra svårigheter och visa sig ogina". Som innehavare av nämnda position är han "i besittning af magtmedel, som ej stå Svedelius till buds", maktmedel som kan användas till att göra kommunerna mer tillmötesgående. Flera gånger i detta brev återkommer Bergström till att Svedelius är bättre på att sköta arbetsstugorna då han kan området bättre.

För Norrbottens del meddelas CNK att lämpliga lokaler anskaffats. Detta är den 10 januari 1903 och vi får veta att en särskild Luleåkommitté bildats där landshövding Bergström tillsammans med sin fru ingår liksom lektor Svedelius.²⁰ Initi-

ativtagare tycks av brevet att döma vara landshövdingen själv. Samtidigt framkommer att medlen är otillräckliga varför CNK beviljar anslag.²¹ Samma dag svarar CNK med en skrivelse till Bergström, där de informerar om att de tillskjuter medel. I brevet uttalar sig kommittén positivt till *det förslag* som lämnats in på orter där stugor kan öppnas. De påtalar att förskolelärarinnor är lämpliga att anlitas som arbetsstuguföreståndarinnor mot en mindre avlöning. I övrigt ger CNK några mindre fingervisningar om hur små delar av medlen ska användas men klargör att fördelningen i övrigt läggs i landshövdingens händer, då han har större kännedom om området, likaså fler kontakter.²²

Det sker en förskjutning av ansvaret för arbetsstugornas verksamhet från CNK, som tycks vara högsta instans, till landshövding Bergström, som å sin sida förpassat ansvaret till Svedelius. Detta är märkligt. Formellt sett är nämligen landshövdingen högst i rang. Av brevväxlingen däremot verkar han lyda under CNK, trots att sistnämndas uppgift i huvudsak är rådgivande. Bergström har egen auktoritet att ansvara för t.ex. en delegering i ansvarsfrågan utan att för den skull samråda med CNK.²³

Bergströms förtroende för Svedelius är knappast sprungen ur osådd jord. Landshövdingen är nämligen "inspektör" för allmänna läroverket i Luleå vid denna tid,²⁴ och det är högst troligt att han där skapat sig sitt förtroende för Svedelius, då lektor i franska och engelska vid nämnda läroverk. Svedelius är dessutom sekreterare i styrelsen för Luleå stads arbetsstuga, något som även knyter honom till makarna Retzius. De sistnämnda hävdar inför CNK att de *finansierat* Svedelius rundresa (vilket stöds av *Svensk Läraretidning*, se not 16), något de knappast gör utan kännedom om personen ifråga. Därför kan man anta att det föreligger personkännedom paret Retzius och lektor Svedelius emellan.

Samtidigt ser vi att arbetsstugornas framväxt inte enbart

präglas av välvilja. Det finns uppenbarligen kommuner som motsätter sig deras ankomst, något som landshövdingen ska förhindra genom hot om ekonomiska sanktioner, hot som inte alltid lyckas. Varför ett sådant motstånd kan man fråga sig? Bergström uttrycker vid ett tillfälle sin besvikelse över kommunerna Kalix och Överkalix på grund av deras bristande intresse i frågan. Ointresset förklarar han med en "bristande allmän anda och att icke någon inom socknen är styrande med tillbörlig auktoritet".²⁵

Målförtydligande

I mitten av januari 1903 erhåller CNK en skrivelse av Bergström, där denne med större tydlighet påtalar vikten av att människor måste arbeta för att vara berättigade till nödmedel. Därför, menar Bergström, måste nödhjälpen omorganiseras. Han säger sig ha hört hur människor förslöats på grund av allmosorna och tycks ha haft ett möte med Svedelius i frågan. Denna problematik har inte nämnts tidigare. I samma brev beklagar sig Bergström över det digra arbete som arbetsstugorna nu medfört. Det är problem att finna föreståndarinnor med förskolelärarutbildning. Organisationen och genomförandet har visat sig svårare än han först anat. Bergström vill snabba på skeendet och tänker därför nyttja "den handlingsfrihet som gifvits oss". Brevet förtäljer vidare att Svedelius, samtidigt som detta brev skrivs, sitter hos landshövdingen och författar arbetsstugornas program,²⁶ ett program som tillsammans med ett följebrev fastställs och skrivs under dagen efter.²⁷ Programmet och följebrevet är intressant, då de är organisationens själva fundament, de första officiella uttagarna kring verksamhetens syfte. Låt oss därför ta en närmare titt på dess innehåll.

Programförklaringen och dess följebrev²⁸

Programmet i sin helhet kan sägas bestå av tre delar, där den *första* kan ses som en kravspecifikation riktad till berörda kommuner. Dessa ska tillhandahålla en för verksamheten kostnadsfri lokal och samtidigt stå för uppvärmningskostnaderna.²⁹ Lokalen i sig ska vara i enlighet med de tidigare förslag Svedelius framfört under sin resa. Dessutom förväntas kommunen hålla med ett hyresfritt och möblerat rum till stugans föreståndarinna i de fall hon inte är från orten. Inventarieinköp, arbetsredskap och material till dessa liksom nödvändiga livsmedel samt lön till såväl föreståndarinna och eventuellt biträde bekostas av nödhjälpsmedel. Det uttrycks en förhoppning om att biträdes-tjänsten kan skötas av frivilliga krafter.

Programmets *andra* del handlar om vilka göranden som åligger CK i Luleå och lokalkommittéerna (LK) på de skilda orterna. Dessutom klagörs föreståndarinnans skyldigheter. CK (vilka enligt programmet är tillsatta av CNK!) är skyldiga att tillsätta en föreståndarinna vid varje arbetsstuga. Vidare ska de förse arbetsstugorna med föreskrifter för verksamheten för att denna inte ska divergera i för hög grad mellan de skilda områdena. Köksutrustning ska CK anskaffa i den mån LK ej lyckats få ihop densamma. LK å sin sida förväntas lämna förslag på lämplig föreståndarinna samt ordna med lokal och dess inventarier såsom bänkar, stolar och bord. Inventarierna ska vara enkla och så billiga som möjligt. Stugans verksamhet övervakas av LK, vilka i samråd med föreståndarinnan även ordnar arbetsmaterial och bestämmer slöjdverksamhetens inriktning. Som femte punkt på listan över åtaganden ska LK utse barn som är nödställda och därmed lämpliga att intagas i verksamheten. I de fall barnen ej kan inlogeras på arbetsstugan ska LK se till att ordna inackordering på plats. Dessutom är det av stor vikt, åtminstone inledningsvis, att LK frekvent förser CK med rapporter om verksamhetens fortskridande.

Föreståndarinnans roll är att, förutom "de uppgifter som stå i naturligt samband med de av henne gifna uppdraget", även föra en matrikel över de intagna barnen. Där ska hon bl.a. registrera barnens ålder samt den slöjdart barnet visat händighet i. Dessutom ska där antecknas eventuell frånvaro bland barnen och om möjligt orsaken till denna.

Den *tredje* och avslutande delen är en slags första instruktion till verksamhetens praktik. Arbetsstugorna bör öppnas den första februari 1903. Barnen bör ha skola på förmiddagen och arbete på eftermiddagen. Viktigt är att skolgången ej hindras. Till att börja med tar man in barn (olika antal beroende på stuga) som är bosatta i stugans närhet och därför kan sova hemma. Efter en till två veckor "då någon erfarenhet vunnits", börjar intaget av barn från andra orter inom socknen (kommunen). Som intagningskriterier anges "hemmets rådande nöd" samt barnets eventuella möjligheter till adekvat skolgång. Barn från andra orter inhyses i arbetsstugan och om detta ej är möjligt, inackorderas de i stugans närhet. Alla barn får s.k. "aftonmat" efter utfört arbete. Middag serveras till de barn som kommer utifrån samt till de barn som har stort behov trots att de bor i sina hem. Frukost serveras till de inlogerade, medan de inackorderade förväntas få sin frukost hos respektive värdfamilj, likaså de som bor hemma. Dessutom ges det riktlinjer för vad bespisningskostnad och inackordering maximalt får kosta. Åldern bland de intagna barnen ska i pojkarnas fall vara 8–15 år och för flickornas del ytterligare något år över 15. De barn som kommer utifrån bör inte vara yngre än 8–9 år och inte gärna äldre än 12–13 år vid intagningen, "åtminstone ej gossarna". De produkter som barnen färdigställer på arbetsstugans slöjdtimmar ska, om inte särskilda skäl föreligger, säljas för att på så vis finansiera delar av verksamheten. Kläder som lappas och lagas i stugans regi får däremot "verkställas utan anspråk på godtgörelse". Programmet avslutas med att vikten av sparsamhet påtalas

men att man samtidigt ska hjälpa barnen.

Det kan vara värt att summera det sagda så här långt. Hierarkin har en tydlig ordning: CNK, CK, LK, föreståndarinnan, familjen/barnen, vilket ånyo visar hur landshövding Bergström underordnar sig CNK, då han skriver att CK i Luleå är tillsatta av CNK. Det finns inga brev/anteckningar som stödjer ett sådant påstående. Tvärtom säger CNK:s protokollsbok att deras roll är att samla in information och ekonomiska medel samt fungera som rådgivare. De är alltså inte i beslutande position vad gäller arbetsstugornas väl eller ve formellt sett. De kan så klart avslå pengar till projektet ifråga men i och med deras tidigare gillande torde ett sådant avslag knappast vara troligt. Det finns helt enkelt ingen orsak att avslå medel till en verksamhet man just godkänt.

En annan intressant aspekt är det faktum att barnurvalet kommer i ett sent skede av brevet. Av detta kan man anta att det först och främst är hierarkin och beslutsordningen som måste fastställas. Sedan kommer själva urvalsprocessen av barn som verkar långt mindre genomarbetad. När programmet exempelvis förtäljer att förflyttning av barn endast får ske vid "synnerligen grava missförhållanden" är det ett gott exempel på programmets luddighet. Det är alltså kommunerna själva som avgör vad som är synnerligen grava missförhållanden. Man kan tänka sig att en sådan formulering innefattar rätt mycket, eftersom kommunen troligtvis gör allt för att avlasta sin eländiga ekonomi. Stugan förväntar sig en form av "återbetalning" i form av arbete för en del av den hjälp barnen erhållit, d.v.s. att barnen ska göra rätt för sig och gottgöra den hand som föder dem.

Oenighet

I samband med att programförklaringen distribueras medföljer också ett följebrev, som låter informera mottagarna om att CNK

i Stockholm *gett i uppdrag* åt landshövdingen, dennes fru samt lektor Svedelius att handha formaliteterna (dela ut pengar, utse kommittéer m.m.) kring arbetsstugorna i Norrbotten. Denna grupp på tre personer titulerar sig själva Luleåkommittén i programförklaringen men kommer senare att kallas för centralkommittén (CK).³⁰ CK ber nu engagerade personer på de orter som Svedelius besökt att skapa så kallade lokalkommittéer (LK). Om LK godkänner det medsända programmet erhåller de penningmedel för att göra nödvändiga förberedelser. LK förväntas rådgöra med skolrådet i vad mån skolundervisning kan erbjudas till barn från andra byar "som tilläffventyrs till följd av synnerligen nödställd belägenhet" måste förflyttas till arbetsstugan. LK bör även skaffa information om vilka kostnader det inneburit för skolrådet, om barnen bott kvar i sina hem och där fått undervisning samt av vilken kvalitet undervisningen då varit. Ärendet hastar och CK önskar snabba svar. All korrespondens med CK ställs till Svedelius.

Detta följebrev, ty inget annat finns diariefört, tycks väcka bryderier hos landshövdingen för två dagar senare skriver han till CNK och förklarar att:

Jag har tagit del av Lektorn Svedelius bref af gårdagen till Centrala Nödhjelpskommittén och får jag förklara, vilket borde framgått af mina föregående bref, att jag ej hyser samma faiblesse för barnbispisning vid skolorna som han. Prosten Nyman är ock emot dylik barnbispisning såsom ledande till ett skadligt förminskande af föräldrarnas ansvarighetskänsla i förhållande till barnen. Ehuru jag kan uppfatta och förstå olägenheterna af barnbispisning likasom all välgörenhet tror jag att den f. n. är behöflig och nyttig.³¹

Vad är det då landshövding Bergström vänder sig emot? Han ser uppenbarligen själva bispisningen som ett nödvän-

digt ont som "f.n. är behöflig och nyttig". Det är kanske det fjärde stycket i Svedelius följebrev som ger upphov till tanken om föräldrarnas minskade åtagande. Där står det:

I torden hos vederbörande skolråd inhemta upplysning om, hvilka anordningar lämpligen böra och kunna vidtagas för att under innevarande vårtermin lämna nödtorftig skolundervisning åt de barn, som tilläfsventyrs till följd av synnerligen nödställd belägenhet behöfva från annan by förflyttas till arbetsstugan.

Detta stycke indikerar att det endast undantagsvis, "till följd av synnerligen nödställd belägenhet", ska vara frågan om förflyttning av barn. Är det denna förflyttning som riskerar att underminera föräldrarnas intresse för sina barn? Det är inte osannolikt, men i sådana fall högst märkligt. Följebrevet har landshövdingen själv skrivit under och programmet som samtidigt skickas ut bär också det hans namnteckning. Programmet går dessutom än längre i sin formulering om arbetsstugornas utökade uppfostringsansvar. Där går att läsa:

I början af stugans verksamhet intages omkring [x-antal] nödlidande barn från fattiga familjer bosatta i arbetsstugans närhet, hvilka alltså bo hemma. Sedan arbetsstugan varit igång en eller annan vecka och någon erfarenhet vunnits, kunna och böra barn, bosatta å annan ort inom socknen, intagas i densamma till ett antal af omkring [x-antal], hvarvid hänsyn bör tagas dels till i hemmet rådande nöd, dels till svårigheten för barnen att erhålla skolundervisning.

Själva programförklaringen uttrycker med andra ord klart att barn *ska komma att förflyttas om så krävs*. Bergström har flera gånger uttryckt sin avoghet inför permanenta inrättningar.

Nödhjälp ska i hans ögon bara vara en tillfällig lösning och permanenta gåvoutlämnanden riskerar att ha en skadlig effekt. Svedelius å sin sida, har själv författat en artikel som publiceras i *Aftonbladet*. Där uttrycker han att det i de norrbottniska finn- och lappmarkssocknarna "råder armod, okunnighet och försoffning. [- - -] Barnen måste fostras till självhjälp, och detta skulle lättast kunna ske genom inrättande af arbetsstugor. [- - -] Genom inrättandet af dylika arbetsstugor skulle enligt brefskrifvarens [Svedelius] mening nödåret kunna komma att bota ett ondt; som är vida farligare än nöden, eftersom det är fast rotadt i människorna själfva".³² Har Svedelius tänjt ramarna vad gäller verksamhetens omfattning på ett sätt som landshövdingen inte vill gå i god för?

Under januari 1903 har Svedelius i dagspress uttryckt ytterligare visioner om arbetsstugornas potential. Med hänvisning till den finska nödhjälpens utformning menar Svedelius att arbetsstugorna skulle kunna införliva också nödlidande kvinnor i sin verksamhet. Dessa skulle inte bo på stugan, enbart fungera som lärarinnor och förebilder för barnen samt att de dessutom skulle kunna färdigställa alster till den egna familjen. Där skulle kvinnorna också få kunskap i matlagning och närande kost. Ändock hyser Svedelius tvivel. Befolkningens "okunnighet och lojhet" i inlandet är stor och allmosorna från södra Sverige har tagit sådana proportioner att det inverkat menligt på människors arbetslust. "För närvarande besitta de i allmänhet ingen kunskap i vare sig den ena eller den andra färdigheten", först när klädesplaggen inte förmår sitta ihop, tror Svedelius att också kvinnor i nöd kan tänka sig en lösning likt den föreslagna.³³ Svedelius talar sig med andra ord varm för ett utökande av verksamheten. Samtidigt erhåller CNK information från sin finska motsvarighet i Helsingfors, kallad centralundsättningskommittén. De har dragit erfarenhet från tidigare nödar och föreslår t.ex. inrättande av barnhem "i de af nöden svårast hemsökta trakter-

na” och menar att understöd enbart ska ges efter utfört arbete. Noterbart är erfarenheterna av slöjdundervisning, då de påtalar att slöjdskolor inte är eftersträvansvärda under nödår. Yrkeskickligheten hinner inte utvecklas på så kort tid och därför förelsr de andra, mer permanenta arrangemang, t.ex. hushållsskolor.³⁴

Synen på hur medel ska fördelas och distribueras är en stötefråga av brevväxlingen att döma. Bergström fördelar, till synes utan protester, insamlade medel med en rad ”förebud” eller regler som måttstock. CNK erhåller exempelvis en kopia av ett brev som landshövdingen skickat till en amerikansk donator, där han uttrycker ståndpunkten att man genom arbete ska förtjäna sitt uppehälle ”och ej lefva på allmosor hvilka i längden förslöar arbetsföra”.³⁵ Om inte mottagarna lever upp till de av landshövdingen ställda kraven, nekas de också rätten till stöd. Detta står i bjärt kontrast till åtminstone vissa donatorers intentioner, som i högre grad menar att hjälpen skall vara villkorlös. Denna åsikt framfördes bl.a. av en internationell donator som uttalar skarp kritik mot hur insamlade medel delas ut.³⁶ Alltså uttalar Bergström en skepsis mot permanenta fattigvårdsinrättningar, medan Svedelius å sin sida ser deras potential och t.o.m. kan tänka sig att de, enligt finsk modell ska omfatta också fattiga kvinnor. Bergström och Svedelius hyser alltså disparata åsikter om vad som behövs och vad som saknas eller, för att nyttja en mer sociologisk terminologi, om hjälpen avser att bota en relativ deprivation eller en absolut dito. Julia Svedelius omnämner många år senare att domkapitlet i Luleå kring 1903 genomförde en barnräkning för att avgöra hur många barn som inte hade tillgång till den lagstadgade skolundervisningen på grund av långa avstånd. Siffran ska ha varit 3 000 barn.³⁷ Varför kom denna räkning till stånd överhuvudtaget? Om det var landshövdingens eller länsstyrelsen initiativ kan man tänka sig att det fanns tvevel kring verksamhetens nytta. Om det var domkapitlets initi-

ativ kan det ha fungerat som ett underbyggande av verksamhetens fortskridande.

Startskottet

Av landshövding Bergströms fortsatta korrespondens med CNK förstår vi att den initiala fasen är arbetskrävande. Även om verksamheten så sakta börjar komma igång har det tagit tid att övervinna en del svårigheter. Emellertid meddelas CNK i mitten av februari att verksamheten startat i Arjeplog, Arvidsjaur, Gällivare och Pajala samt att Pello startar samma dag som brevet skrivs. Jokkmokks arbetsstuga dröjer ytterligare någon dag med starten.³⁸ Från och med detta datum berör CNK arbetsstugorna enbart då det är frågan om donationer till Norrbotten generellt. Vad gäller arbetsstugorna och deras verksamhet står inga andra kommentarer eller åtgärder att finna. Ansvaret har, som redan sagts, helt förlagts hos landshövdingen och Svedelius. I och med att stugorna nu etablerats upphör CNK med sitt engagemang i företeelsen.

I ett sommartal från 1903 uttrycker landshövding Bergström sin syn på länet, när han säger att landsänden "blifvit efter i utveckling", men att denna eftersatthet åtgärdats genom arbete och en folklig upplysning. Numera är länet fullt jämbördigt med övriga Sverige, mycket tack vare de stödsatser det övriga landet erbjudit. "Må bildningens ljus lysa öfver Norrbotten som solen, hvilken vid denna årstid ej vet af nedgång!"³⁹ Likt den norrbottniska sommarsolen som aldrig går ner, ska bildningen av länet ständigt fortsätta för att undvika återfall till det tidigare mörker som rått. Upplysningstanken regerar och är av godo, tycks landshövdingen mena. Problemens ursprung står med andra ord att finna dels i nöden, dels i klimatet och den naturliga miljön. Landshövding Bergström kvarstår på sin post t.o.m. 1911, men hans ord inom ar-

betsstugurörelsen undandrar sig alltmer offentlighetens ljus, i synnerhet sedan nya "ledare" tillträder under 1906.

Från hjälp till fostran

Det existerar en föreställning som ständigt återkommer och den hävdar att stugorna startades av herrarna Svedelius och Bergström och att dessa så att säga låg bakom själva inrättandet av de norrbottniska arbetsstugorna. Albert Carlgren, en av stugornas senare företrädare, skriver 1925 att stugorna tillkom som en provisorisk lösning för att lindra den akuta nöden men, fortsätter han, lokalerna var olämpliga "och det konstanta behovet så stort" i och med att barnen var ouppfostrade, undermåligt klädda, utmärglade av svält och därtill förvildade. Därför ansåg de ursprungliga initiativtagarna, d.v.s. landhövding Bergström och Svedelius, att verksamheten borde fortsätta.⁴⁰ Biskop Olof Bergqvist skriver i årsredogörelsen för Norrbottens läns arbetsstugor från 1926–27 att Centrala Nödhjälskommittén i december 1902 förhörde sig om herr och fru Retzius hade intresse att bevilja medel till upprättande av arbetsstugor "till lindrande av nöden".⁴¹ Av denna artikel har det framgått att utsagor likt dessa är oklara. De s.k. initiativtagarna Bergström och Svedelius var oense på den kanske viktigaste punkten: skiljandet av barnet från hemmet. Vidare var makarna Retzius roll mer pådrivande än vad som tidigare framgått, medan CNK enbart tycktes godkänna initiativen. En slags summering av beslutshierarkin kan se ut enligt följande.

Den ansvars- och maktfördelning, som initialt finns, förskjuts och underminerar framför allt landshövdingens auktoritet. Konungen (regeringen) tillsätter CNK. De sistnämnda fungerar som garant för arbetsstuguverksamhetens viktiga ärende samt skänker programförklaringen legitimitet. Under dem finns CK där landshövdingen, dennes fru och Svedelius

ingår. Inom den gruppen står naturligtvis landshövdingen formellt högst i hierarkin. Landshövdingen har formellt sett större makt än CNK men ger i breven sken av att vara underordnad nödhjälpskommittén. Svedelius formella makt är i sammanhanget av det enklare slaget. Hans ställning som lektor ger inte pondus nog att "utmana" landshövdingen. Det finns – som här framgått – indikationer på att det är just Svedelius som är drivande och t.o.m. orsakar ett ursäktande brev från just landshövdingen till CNK. En av förklaringarna kanske kan vara Svedelius kopplingar till mer prominenta personer. Han har som sagt undervisat kronprinsar samt åtnjuter ett förtroende från så kapitalstarka personer som paret Retzius. Man kan därför tänka sig att han förfogar över mer informell makt. Kanske tas det "första spadtaget" mot en mer permanent lösning av stugverksamheten, då makten delegeras från Bergström till Svedelius. Det är den sistnämndes visioner som kommer att materialiseras.

Synen på barnet och dess behov

Det är ett konglomerat av skilda skeenden som gör att ögonen öppnas för de norrbottniska barnens situation och behov. Där finns å ena sidan nöden i sig, alltså människors faktiska grundläggande behov för att överhuvudtaget leva. Skördar fryser, kreatur nödslaktas m.m. Massmedias mustiga reportage aktualiserar också de materiella villkor som barn och familjer lever under, avsaknad av hela kläder, hus i förfall m.m. Frågan om missväxt, alltså risken för svält, ökar i omfång till att omfatta också andra aspekter såsom materiella och andliga villkor. Detta kan ses som en *initieringsfas*, en fond mot vilken *idéer tar form*. Nödtillståndet som från början har uppstått ur miljömässiga villkor framstår mer och mer som förorsakat av befolkningens egna tillkortakommanden. Området ligger avsidet och är i be-

hov av en hjälpsam hand, speciellt sedan slöheten fått makt över kunnigheten. Emellertid ter sig en förklaring likt den ovan beskrivna väl enkel och framförallt väl kausal. Verksamhetens målformulering tycks till en början självklar för att med tiden modularas och stöpas om delvis på grund av företrädarnas skilda åsikter (människosynen). Anledningen till denna spricka är verksamhetens mål och synen på barnens behov.

Bergströms resonemang vilar på nödåret som sådant och det hårda klimatet som gör att såväl jordbruk som levnadsförhållandena är svåra. Detta ska övervinnas/överlevas genom en punktinsats i form av tillfällig hjälp. Barnen är med andra ord offer för omständigheterna, en behovstagare eller receptor om man så vill. Svedelius å sin sida menar att nöden i sig inte enbart är en konsekvens av nödåret och den karga miljön. Istället är det själva människan, alltså norrbottningen, som inte räckt till, något som förvisso kan vara en effekt av mörker och ensamhet men också av att själva mentaliteten "förgiftats". Norrbottningen verkar genom modersmjölken matas med håglöshet och bristande arbetslust, tycks Svedelius resonera. Detta är "fast rotadt" bland människorna. Varifrån får Svedelius sina associationer? Svedelius kom att representera vad sociologen Weber kallar "den kapitalistiska andan" vars etik består i att tjäna ihop så mycket som möjligt via arbete och spartanskt leverne.⁴² En god ekonomi uttrycker med andra ord en sund personlighet. Norrbottningen levde minst sagt spartanskt men saknade trots detta god ekonomi och hade följaktligen inte arbetat tillräckligt hårt. Detta dilemma skulle brytas med arbetsstugornas framväxt. Genom dem kunde barnen ansas och en ny slags norrbottning, mer arbetssam och mer anpassad, skulle alstras. Målet för rörelsen skulle då kunna ses som ett försök att skapa en önskvärd arbetsetik. Stugornas uppkomst är därmed det synliga resultatet, själva slutprodukten om man så vill. I dessa ska man lära sig att göra rätt för sig. Människan/barnet blir med Svedelius

ögon snarare en respondent (mottagare), möjlig att modulera men med ett utfall som beror på vad som matats in.

Av de två skilda synsätt som landshövdingen och Svedelius representerar är det alltså den sistnämnda som 'segrar'. Verksamheten kommer att styras med en människosyn präglad av negativa associationer och nedlåtande argumentation.

Noter

- 1 Skolverket 2002, 6.
- 2 Se t.ex. Sörlins 1988.
- 3 Bergström är född i Kristianstad och i likhet med sin far skolad i juridik vid Uppsala universitet. Yrkeskarriär som notarie vid Svea hovrätt 1885. Landshövdingeposten i Norrbotten innehar han 1900–1911. Som landshövding deltar han också i andra forum, bl.a. Norrbottens läns Hushållningssällskap, likaledes i renbeteskommissionen. Under 1911 tillträder han landshövdingeposten i Örebro län, en post som också hans far innehaft, och blir samtidigt ståthållare vid Örebro slott. Bergströms mest betydelsefulla arbete klassas vanligen till den tid då han verkade i Norrbotten. *Svenskt Biografiskt lexikon*, band 3, 1922, 753 f. samt Lagergren 1926, 97 f.
- 4 Carl Svedelius är född i Mora. Studerar vid Uppsala universitet och tar sin doktorsexamen 1898. Året efter tillträder han som lektor vid Högre allmänna realläroverket i Luleå. Under sin utbildning hade han undervisat de svenska kronprinsarna. Svedelius är språkforskare och engagerad i idrottsfrågor rörande ungdomar. 1906 lämnar han Norrbotten för att fungera som tillförordnad rektor vid Norra real i Stockholm. Han förblir hedersledamot i centralstyrelsen för Norrbottens läns arbetsstugor. Svedelius omnämns som en reformator inom skolväsendet, reformer som han sökte genomföra via sitt engagemang i skolfrågorna. *Svenskt Porträttgalleri XII* (Lärarkåren), 4:e häftet 1909, 57 samt *Nordisk Familjebok* 1918, band 27, 904 f.
- 5 Riksarkivet: SE/RA/420028.
- 6 Se t.ex. Lagergren 1926, 98. Andra källor, t.ex. *Haparandabladet* (HB), pekar på att nöden var mer omfattande än så och påtalar att även finska Österbotten, Dalarna samt större delen av Norrland drabbats

av missväxt. Fokus på just Korpilombolo och Övertorneå tycks tidningen tillskriva det faktum att företrädare för riksdagen besökt just dessa orter. HB 1902-29/11.

- 7 *Svensk Läraretidning* nr 45, 1902, 843–844. Tidningen har sina första små notiser om hjälpbehovet under mitten av oktober. Antalet notiser ökar sedan påtagligt. I södra Sverige bildas så kallade nödhjälpskommittéer som samlar in pengar och varor till de nödlidande i norr. Även internationellt ger situationen eko i t.ex. Danmark och bland svenskorganisationer i USA, vilka sänder insamlade medel adresserade Norrbotten.
- 8 *Haparandabladet* 17/12-1902.
- 9 Denna typ av nödhjälpskommittéer fanns redan tidigare, exempelvis under 1860-talets nödår.
- 10 *Haparandabladet* skriver den 18/10-1902 en notis om hur *Aftonbladet* yrkat på tillsättandet av en centralkommitté för att fördela de insamlade medlen, ett yrkande *Haparandabladet* ser som befogat.
- 11 CNK: A1:1 Protokollsbok 1902-24/10 §1. Det ska sägas att det förekommer motstridiga uppgifter om nödens omfattning. Exempelvis skriver folkskoleinspektör Vitalis Karnell ett inlägg i *Svensk Läraretidning* under november månad, där han hävdar att vad som nu saknas är kläder; "varma och hela kläder. Matfrågan är, Gud vare tack, icke mer så brännande". *Svensk Läraretidning* nr 47, 1902, 897.
- 12 CNK: A1:1 Protokollsbok 1902-24/10 §1 samt 1902-25/10 §1.
- 13 Ytterligare ett motstridigt exempel som publiceras i *Svensk Läraretidning*. Det refererar till ett inlägg i *Dagens Nyheter* författat av kyrkoherden Zeidlitz i Pajala. Där berättas om hem som ej haft bröd på flera dagar, om barn som drack tvättvattnet från det rengjorda degtråget m.m. Även den tunna klädseln omnämns. *Svensk Läraretidning* nr 49, 1902, 938.
- 14 CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser, 1902-31/12.
- 15 Anna Hierta Retzius var dotter till L.J. Hierta, *Aftonbladets* grundare, och ses som grundare till de första svenska arbetsstugorna. Gustaf Retzius var, i likhet med sin framstående far, antropolog och bitvis verksam vid bl.a. Karolinska Institutet.
- 16 CNK: A1:1 Protokollsbok, 1902-24/12 §1.
- 17 *Svensk Läraretidning* nr 53/1902:1029 den 31 december.
- 18 CNK: A1:1 Protokollsbok, 1903-5/1 §1.

- 19 CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser 1903-8/1.
- 20 Paret Bergström gifter sig 1901. Fru Bergström, eller Fanny som hon heter i förnamn, kommer från Köping och är änka till ingenjör Hallqvist.
- 21 CNK: A1:1 Protokollsbok, 1903-10/1 §3.
- 22 CNK: B1:1 Kopior utgående skrivelser (F1), skrivelse 370:10/1-1903. I skrivelse 407 från CNK till Svedelius framkommer samma sak, nämligen att kommittén överlåter alla anordningar med arbetsstugor och barnbespisningar till Bergström.
- 23 Redan 1635 fastslås att landshövdingen är kungens ställföreträdare. Fram t.o.m. mitten av 1800-talet verkar de som övervakare och kommandanter över länsinvånarna, en roll som försvagas under det tidiga 1900-talet. Landshövdingen är då mer angelägen om samarbete med det kommunala självstyret. (Fridh 1994, 12). Landshövding Bergström bör med andra ord stå över CNK.
- 24 Lagergren 1926, 98.
- 25 CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser 1903:18/1.
- 26 CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser 1903-16/1.
- 27 CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser 1903-18/1.
- 28 Nedanstående är en sammanfattning av såväl programmets som följbrevets innehåll, se CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser 1903-18/1.
- 29 Vedförbrukningen, alltså uppvärmningskostnaden var vid denna tid en av de stora tvistefrågorna på många arbetsstuguorter. Med dagens ögon ter sig motsättningar på grund av vedtillgång som något absurt men kostnaderna var vid denna tid högst betydande och kunde skapa debatt. I t.ex. Tärendö var diskussionerna långa innan kravet tillgodosågs med knapp majoritet genom omröstning.
- 30 I programmet kallas CK för "Luleåkommittén", men får namnet CK inte långt efter verksamhetens igångsättande.
- 31 CNK: E1:3 Inkomna diarieförda skrivelser 1903-18/1.
- 32 *Svensk Läraretidning* 1903, nr 3:46 där de hänvisar till artikeln i *Aftonbladet*.
- 33 *Norrbottnens-Kuriren* 1903-13/1.
- 34 CNK: E1:3; Inkomna diarieförda skrivelser 1903-20/1.
- 35 CNK: E1:4; Inkomna diarieförda skrivelser 1903-5/2.

- 36 CNK: E1:4; Inkomna diarieförda skrivelser 1903-21/4. Senare återgivning har belyst detta och menat att kritiken mot Bergström handlade om hur medlen distribuerades; även "ovärdiga personer" fick ta del av nödmedel, något som inte sågs med blida ögon. Dessutom förekom uppenbarligen utlåning (av nödmedel) till behövande som senare fick svårt att betala tillbaka sina skulder. *Svenskt Biografiskt lexikon*, band 3, 1922, 753 f.
- 37 NLA Årsberättelse 1934–35, 7. Texten är något luddig beträffande i vad mån undersökningen genomfördes 1903 eller 1905. Frågan har inte fått sitt svar trots kontakt med domkapitlet i Luleå.
- 38 CNK: E1:4; Inkomna diarieförda skrivelser 1903-5/2 och 16/2.
- 39 *Svensk Läraretidning* 1903, nr 23, 402.
- 40 Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, Norrbottens Minne: 1018/1, A1a1.
- 41 NLA årsberättelse 1926-27:6.
- 42 Weber 1978, 25.

Källförteckning

Otryckta källor

Arkivmaterial från Centrala Nödhjälpskommittén (CNK), Riksarkivet: SE/RA/420028

Arkivmaterial från stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, Norrbottens Minne: 1018/1.

Tryckta källor

Allmänna råd med kommentarer för fritidshem. Skolverket, publikation 1999:2, Stockholm 2002.

Fridh, Göte, *Landshövdingarna och deras okända möten*. Länsstyrelsenheten, Civildepartementet, Stockholm 1994.

Haparandabladet. 1902–03.

Jarlert, Anders (red), *Barnet i kyrkohistorien*. Lund 1998.

Lagergren, Helmer, *Landshövdingar i Norrbottens län*. I *Norrbotten*, Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift, häfte 5, Luleå 1926.

Nordisk familjebok. Band 27, 1918.

Norrbotten. Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift, häfte 5, Luleå 1926.

Norrbottnens Kuriren. 1902-03.

Norrbottnens läns arbetsstugor. Årsberättelse 1926–27 samt 1934–35.

Svensk Läraretidning. 1902–03.

Svenskt biografiskt lexikon. Band 3, 1922.

Svenskt porträttgalleri XII (Lärarkåren). 4:e häftet, 1909.

Sörlin, Sverker, *Framtidslandet*. Carlssons bokförlag, Stockholm 1988.

Weber, Max, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund 1978.

Österberg, Eva, Barn i äldre tid – kulturhistoriska perspektiv. I Jarlert, Anders (red), *Barnet i kyrkohistorien*. Lund 1998.

Medarbetare i detta nummer

Daniel Nilsson Ranta, f. 1968 i Malmberget. Doktorand vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet. Arbetar på en avhandling om de norrbottniska arbetsstugorna.

Lars Gunnar Olsson, f. 1945 i Umeå. DGI, DIHR, FM i historia. Har företrädesvis arbetat för den grafiska medieindustrin i Stockholm och New York. Intresserad av Umeåregionens historia. Forskar om Johan Heinrich Schönheit.

Anita Salomonsson, f. 1935 i Hjöggböle, Skellefteå. Socionom och författare. Blev 2005 hedersdoktor vid Humanistiska fakulteten, Umeå universitet.

Marie-Christine (*Lotta*) Vikström, f. 1971, bördig från Kisa i södra Östergötland. Hon undervisar och forskar vid Institutionen för historiska studier och CBS (Centrum för befolkningsstudier), Umeå universitet. Vikström disputerade 2003 på en avhandling om socio-geografisk rörlighet bland migranter i 1800-talets Sundsvall.

Innehåll

ANITA SALOMONSSON: Tvättbrädemusiken	1
LARS GUNNAR OLSSON: En otrohetskandal vid 1600-talets slut	13
LOTTA VIKSTRÖM: Mycket väsen för ringa ting	41
DANIEL NILSSON RANTA: Arbetsstugorna i norr	69
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	93